

לביקורת ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח־תקוה

רמי יזרעאל

מבוא

בראש חודש אב תרל"ח (1878) קנו שלושה מיהודי ירושלים, דוד גוטמן, יואל משה סלומון ונתן גרינגרט את נחלת קסאר, חלקת אדמה ששטחה כ-3,000 דונם סמוך לכפר אמלבס. כך החלו שנותיה הראשונות של פתח־תקוה. שנתיים לאחר מכן, בשלהי קיץ תר"ם (1880), החלו מקצת מתיישיבי המקום לנטוש את פתח־תקוה ולשוב לביתם בירושלים, ואילו בקיץ תרמ"א עזבו את פתח־תקוה דוד גוטמן ויהודה ראב, מאחרוני המתיישבים במקום.¹ שנותיה הראשונות של פתח־תקוה נסתיימו בכישלון צורב, שהיה אולי הגדול מכל הכשלונות שנחלו מפעליו העצמיים של היישוב הישן הירושלמי במאה הי"ט. מכיוון שכישלון זה הוא המונח ביסוד תולדות ראשיתה של פתח־תקוה, מן הראוי לעמוד בקצרה על סיבותיו:

- (1) ארץ־ישראל כולה, וירושלים בפרט, היו נתונות בשנים אלה במשבר כלכלי חמור, שמקורו בזעזועים המדיניים והכלכליים שנתחוללו באימפריה העות'מאנית² ובבצורת שנת תרל"ז (1877). אלו הכבידו על יהודי ירושלים, שמהם נבנתה פתח־תקוה באותן שנים, ומנעו מרבים מהם להיכנס כשותפים ליישוב. יתרה מזו, רבים מאלה שנצטרפו כשותפים לא עמדו בהתחייבויותיהם הכספיות.³
- (2) סכסוכים מרים שפרצו בין השותפים בפתח־תקוה, ובעיקר בין כמה ממנהיגי היישוב, ובין השותפים החדשים שנצטרפו אליהם בקיץ תרל"ט. משום כך לא קמה מנהיגות שתהיה מקובלת על הכול, דבר שהביא לפירוד ולפילוג, שהגיעו לשיאם בקיץ תר"ם.
- (3) הפסדים גדולים שנגרמו למתיישבים עקב חוסר ניסיונם. ההפסדים נגרמו בעיקר בגלל כשלונות בתחום החקלאות ובגלל עסקות קרקע סבוכות שלתוכן נקלעו.
- (4) פגעי טבע קשים (אך לא נדירים באיזור), שבאו בזוה אחרי זה (קדחת בשנת תר"ם וגשמי הזעף של סתיו תרמ"א).

1 ע"פ כתבתו של גוטמן הנידונה כאן, עזבו הוא וראב את פתח־תקוה ביום כ"ו תמוז תרמ"א.
2 על מצבה המעורער של האימפריה העות'מאנית בתקופה זו ראה לאחרונה: ב' לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית, ירושלים תשל"ז, ובמיוחד עמ' 128-136.
3 המצב הכלכלי הקשה גרם גם למשבר הבנייה החמור שנשתרר בירושלים בין השנים תרל"ז-תרמ"ב. על התקופה ראה: י' בן־אריה, 'היציאה' החלוצית של יהודי ירושלים מתוך לחומות עד העליה הראשונה (1882), שלם, א (תשל"ד), עמ' 331-376.

למרות סיומו הכושל של הפרק הראשון בתולדות פתח־תקוה, אין לראות בשנים אלה משום 'דף חלק' בתולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל; נהפוך הוא! דומה, שאין בנמצא עוד יישוב עברי שראשית ימיו, וכן התהליכים שקדמו ליסודו, זכו לתיאורים כה מפורטים כמו פתח־תקוה. עשרות מקורות ראשונים מסוגים שונים, מספר כתבות ארוכות (שתי הראשונות נתפרסמו בטרם מלאה ליישוב מחצית השנה!), ספרי זכרונות ואף שני ספרי יובל, אשר הקדישו לתקופה זו פרקים רבים מאוד יחסית — כל אלה מסייעים בהשלמת תיאורו של רצף המאורעות באותה תקופה. מרבית התיאורים נדפסו שוב ושוב בספרי הלימוד בדור האחרון, ואחד מרגעי המשא־ומתן על רכישת הקרקע הראשונה אף זכה שתתחבר עליו בלדה נודעת. דומה, שכל אירוע, ולו גם הפעוט ביותר, כל נאום, מעשה או רעיון מאותן שנים הונצחו כבר ולנו לא נותר אלא לקבל את הדברים כמסורת. אולם, למרות שפע המקורות, שעל הבולטים שביניהם נעמד בהמשך, כשכאים לבדוק מחדש אמיתות מוסכמות, בדרך של בירור המקורות הראשוניים שבדפוס ובכתבי־יד כמקובל במחקר, אנו ניצבים לעתים לפני 'שוקת שבורה'. אירועים מסוימים, וכן מעשיהם של רבים וטובים, נסתרים מאתנו עד עצם היום הזה ולעתים יש דברים בגו.

בתופעה זו יש כדי להתמיה, שכן לפנינו פרשה שנמשכה שלוש שנים תמימות; והרי מדובר ביישוב שבו היו שותפים ברעיון, בממון ולעתים גם במעשה, כמעט מאה איש מיהודי ירושלים (ובניניהם כמה מן הדמויות הבולטות בעיר באותה תקופה). נוסף על כך יש לזכור, ששנותיה הראשונות של פתח־תקוה עמדו בצלם של פולמוסים ומחלוקות, עסקות של קניית קרקע ומכירתה, ומדוך הטבע היה ששנים אלה יותירו לנו שפע של מכתבים, מאמרי פולמוס ותעודות משפטיות—ולא היא. דומה שאי־אפשר לנו לקבל עובדה תמוהה זו בלי לנסות ולהתחקות תחילה מעט על פשר הדברים. מתיישבי פתח־תקוה לא פרסמו בשעתו את תקנותיהם, כפי שעשו חברות ההתיישבות למיניהן וכפי שהיה מקובל באותן שנים.⁴ רק משחרב היישוב בתרמ"א פרסמו שתי החבורות, 'חבורת שנתפסי נחלת טייאן'⁵ (שנתארגנה בקיץ תרמ"א ל'אגודת מייסדי היישוב') ויריביהן, ראשי 'חבורת המייסדים' (סלומון, פינס וגוטמן) את תקנותיהן, אולם היה זה, כפי שטענו במפורש מייסדי פתח־תקוה, בבחינת 'חכמה לאחר מעשה'.⁶

4 על חברות ההתיישבות החקלאיות של 'היישוב הישן' ומקורות תקנותיהן ראה: ח"י פלס, 'יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בארץ ישראל במאה הי"ט', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 148–162.

5 שם זה, שאינו מצוי בספרות המקורות והמחקר, מבטא ביתר דיוק את מהות החבורה שאירגנו כמה עשדות מיהודי ירושלים ואשר היו שותפים בין קיץ תרל"ט לחורף תרמ"א בחלקת טייאן, החלקה השנייה של פתח־תקוה. שם זה נכון יותר מאשר השמות המקובלים 'ירקונים' ו'אגודת מייסדי היישוב' — כינויים שיש ליחסם לחבורת אחרות הקשורות לראשיתה של פתח־תקוה.

6 בהקדמה לתקנות 'חברת פתח־תקוה', שכתבו ראשי 'חבורת המייסדים' (בחורף תרמ"ב), נאמר: 'וגם זאת דאינו בימי נסיוננו המעטים כי חסרו לחברתינו תקנות קבועות וסדרים נכונים אשר על־פיהם תתנהג, והיה הדבר הזה לנו לפוקה ולמכשול כי איש איש פנה לדרכיו ויפרוץ הריב ותרבינה המחלוקות עד כי נתקעקע היישוב הקטן אשר יסדנו ותעזב הארץ'. תקנות חברת פתח־תקוה נדפסו לראשונה בבית הדפוס של סלומון, כסלו תרמ"ב (שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, מס' 412). חזרו ונדפסו אצל: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, ג, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 336–343; ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 250–252.

המתיישבים גם לא טרחו לפרסם באופן סדיר בעיתונות בת התקופה ידיעות שוטפות על אודות התפתחות היישוב.⁷

מרבית המתיישבים (למעט ברנט וראב) לא פרסמו את זכרונותיהם. חלקם כנראה משום שסיומה של פרשה זו הותיר בניהם טעם מר וחלקם, ובפרט השותפים הזוטרים, שלא נתיישבו כלל בפתח-תקוה, ראו תקופה זו כאפיזודה חולפת במהלך חייהם. בעיקר יש להצטער על כך שדוד גוטמן, הדמות הבולטת בפרשת פתח-תקוה באותן שנים, נפטר כבר בתרנ"ו (1896) כשהוא חשוך בנים, ופרט לכתבה קצרה בעילום שם שאותה נסקור, לא הותר לנו כל עדות נוספת.

קשה יותר המצב כשאנו באים לבדוק את התעודות מאותן השנים. למרות שלפנינו פרשה השייכת ברובה ל'עולם המעשה', מונחות לפנינו כיום בסך הכל כ-20 תעודות מקוריות מאותן שנים וכמספר הזה קטעי מסמכים, שמחלקם לא נותרו אלא פירורים ששוקעו בתוך טקסט תיאורי בספר היובל הראשון של פתח-תקוה.⁸ תופעה זו מקורה בצירוף של כמה נסיבות:

(1) מרבית השותפים של פתח-תקוה בשנותיה הראשונות נותרו בירושלים והמעט שהתגוררו ביישוב חזרו ברובם לעיר לאחר פרק זמן קצר. לכן נותרו בידיהם, ובייחוד בידי משפחת סלומון, מסמכים חשובים שטרם פורסמו עד היום. חלק מן הארכיונים המשפחתיים נמסר בשעתו לעורכי ספר היובל, אולם רק מיעוטם פורסם. יתרם עבר כמה ידיים עד שהגיע בחלקו לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.⁹

(2) מתיישבי פתח-תקוה לא ניהלו באותן שנים התכתבות עם מוסדות וגופים אשר מסמכיהם הועברו לארכיון הציוני המרכזי.¹⁰

(3) ארכיונה של פתח-תקוה נטמן בעת מלחמת העולם הראשונה מפתח התורכים ומאו לא נמצא,¹¹ אם כי נראה שעיקר המסמכים מתקופה זו נותרו כאמור בידי יהודי ירושלים.

לכאורה יש סתירה בין דברינו: מצד אחד אמרנו שעומד לרשותנו שפע של מקורות, אולם מצד אחר הצבענו על כך שפרקים רבים בתולדות שנותיה הראשונות של פתח-תקוה הם עד היום בבחינת 'דף חלק', מפני שרק פרקים מסוימים מתולדות ראשיתה של 'אם המושבות' זכו לתיעוד ולתיאור. את הסיבה לעובדה האחרונה יש לראות בכך שהכותבים מבני הדור הראשון, צאצאיהם או ממשיכי

7 חלק מהפרסומים בעיתונות ייסקרו להלן.

8 "יערי-פולסקין, מ' חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקוה, פתח-תקוה תרפ"ח (להלן: ספר היובל). ביקורת על הספר ראה להלן.

9 אוסף קד"ש, חטיבה 966 וחטיבה 951 (להלן: קד"ש). רצוני להודות לעובדי המחלקה לכתבי-יד עבריים, ובמיוחד למנהלה ד"ר מרדכי נדב, על עזרתם הרבה באיסוף החומר. נראה לי שחלק מן החומר שאספו בשעתו עורכי ספר היובל הראשון הגיע בסופו של דבר לבית 'יד לבנים' בפתח-תקוה, אולם מסיבות שלא כאן המקום לעמוד עליהן טרם הועמד מרביתו של החומר החשוב הזה לרשות החוקרים.

10 רשימת חטיבות הארכיון הציוני שיש בהן חומר על התקופה העות'מאנית ראה אצל: מ' היימן, 'חומר המצוי בארכיון הציוני על תולדות ארץ ישראל בתקופה העות'מאנית', קתדרה, 3 (תשל"ז), עמ' 209-215. לענייננו חשוב במיוחד ארכיון פינס (A109), השמור בשלמותו בארכיון הציוני המרכזי בירושלים (להלן: אצ"מ).

11 עובדה זו נזכרה לראשונה בספר היובל, עמ' XXVIII. וראה גם ג' קרסל, אם המושבות פתח תקוה תרל"ח-תשי"ג, פתח-תקוה תשי"ג (להלן: קרסל, וגם ספר היובל השני), המציין (בעמ' 573) כי בראשית שנות החמישים הובא ציוד הנדסי כבד שבעזרתו ניסו למצוא את ארגו החומר שנטמן בפרדסו של שטמפר, אך לשוא. ואף-על-פי כן עומדים לרשותנו מסמכים מעטים שרובם נאספו לצורך כתיבת ספר היובל הראשון ונגנוו שוב.

דרכם, לא תמיד ייחסו חשיבות שווה לאירועים שהתרחשו באותן שנים. סיבה אחרת: לא תמיד נראה בעיניהם חלקם של אישים מסוימים וחבורות בבניין היישוב חשוב מספיק וראוי לרישום ולהנצחה. יתרה מזו, כפי שננסה להוכיח בהמשך, הכותבים, ובפרט עורכי ספר היובל הראשון, נמנעו מלתאר מתוך אובייקטיביות אירועים, אישים וחבורות, מחשש שיהיה בכך כדי להמעט מדמותם ומחלקם של אישים אחרים שחפצו ביקרם.

נוסף על כך, כפי שעוד נראה, כתיבת קורות ראשיתה של פתח־תקוה לקויה בחסרון יסודי, והוא — שתולדותיה של 'חבורת שותפי נחלת טייאן', אשר נשאה על כתפיה את עיקר העול בין קיץ תרל"ט לחורף תרמ"א, שוכתבו בידי יריביהם, הם מנהיגי 'חבורת המייסדים', סלומון ופינס. האחרונים עשו כן מיד לאחר חורבנה של פתח־תקוה, בחורף תרמ"א, תוך־כדי דין ודברים חריף, בעוד ש'שותפי נחלת טייאן' לא טרחו כלל להגן על עצמם. תדמית שלילית זו, שעוצבה לאחר מכן בידי אחרים היא השלטת עד עצם היום הזה בספרות הפופולארית ולעתים גם במחקר תולדות היישוב.

הצורך בבדיקת המקורות לגופם

למרות מגבלות אלה, אנו יכולים לשחזר כיום, ואף לשפוט ולהעריך מחדש, גם בעזרת המעט שנותר את המפעל כולו מתוך זווית ראייה שונה מן המקובל. אולם נוכל לעשות זאת רק אם נעביר תחת שבט הביקורת כל מקור לגופו, תוך־כדי בדיקת זהות הכותב, השקפת עולמו וקרבתו לפרשה ושיבוצו של המקור בלוח הזמנים של תולדות פתח־תקוה. רק על־ידי קביעת קשת רחבה של דרגות מהימנות המקורות שנדפסו, מדחייה מוחלטת של נקודות מסוימות ועד קבלת עובדות כלשונו, נוכל להעמיד דברים על דיוקם. ביקורת זו חייבת להיעשות גם תוך־כדי ראיית הפרשה כולה בהשתלשלות ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ־ישראל, עובדה שהשפיעה לא מעט על הכותב בבחירת המקורות וסיפור המעשה עצמו. נבדוק תחילה את המקורות העיקריים שנדפסו, המהווים עד היום את הבסיס לסיפור תולדות שנותיה הראשונות של פתח־תקוה. לצורך הבדיקה חילקנו את המקורות לשלוש קטגוריות: (1) כתבות מן השנים הראשונות (תרל"ט–תרמ"ה); (2) זכרונותיהם של ראשוני פתח־תקוה; (3) שני ספרי היובל של פתח־תקוה, שאינם בבחינת מקורות ראשוניים מכילים לעתים מסורות משפחתיות וקטעי קישור של העורך הנעשים ברבות השנים מקורות בפני עצמם.

1. יחיאל מיכל פינס ('בן ציון לבית יהודה'): ¹² המליץ, טו (ניסן–אייר תרל"ט) — אפריל–מאי 1879), גיליונות 16–18, עמ' 293–296; 311–314; 333–335.

יחיאל מיכל פינס, יליד רוסיה,¹³ נבחר בראשית תרל"ז¹⁴ להיות שליחה ונציגה בארץ־ישראל של

12 לזיהויו של הכותב ראה: קרסל, עמ' 20. הוכחה נוספת נמצאת בטיוטת מכתבו זה (ללא חתימה). שנכתבה על נייר רשמי של 'קרן מזכרת משה', שבו השתמש פינס לא פעם לכתיבת טיוטותיו (קד"ש, 966, תיק 11).
 13 עליו ראה: גאולה בת יהודה (רפאל), יחיאל מיכל פינס, ירושלים תש"ד; מ' ורבין, חייו וכתביו של יחיאל מיכל פינס, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת פילדלפיה 1974.
 14 על נסיבות בחירתו כנציג הקרן ראה: י' קלחנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ג, עמ' 47 (להלן: קלחנר).

פתח־תקוה, מראה כללי מצד מערב (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

'קרן מזכרת משה', שמושבה בלונדון.¹⁵ הכותב, אשר פרסם עוד קודם לכן הצעות שונות לתיקונו של היישוב היהודי בארץ,¹⁶ התעכב בדרכו בגלל מלחמת תורכיה־רוסיה והגיע ליפו רק שנתיים לאחר בחירתו, באלול תרל"ח.¹⁷ מיד עם הגיעו קשר פינס קשירים אמיצים עם סלומון ועם ראשוני מתיישבי פתח־תקוה.¹⁸ פינס אף ביקר שם כבר בחשוון תרל"ט (נובמבר 1878),¹⁹ כשכל פתח־תקוה לא היתה אלא בקתה אחת וארבעה או חמישה יהודים שהמשיכו להתגורר עם בני משפחותיהם ביפו. את רשמי ביקורו במקום, וכן הדים מתכניותיהם של המתיישבים הראשונים, העלה במכתביו לשולחיו — 'קרן מזכרת

- 15 על הקרן, יסודה ומפעלותיה ראה: י' מיזל, אלה תולדות קרן מזכרת משה, ירושלים תרצ"ט.
- 16 ראה מבחר מאמריו אצל: ד' ילין־מיוחס (עורך), בניין הארץ, ב, תל־אביב תרצ"ט, עמ' 96–127 (להלן: בניין הארץ). משום־מה נשמטה הכתבה הנזכרת כאן מן הקובץ, אולי בשל העובדה שפינס העלים את שמו. על הוויכוח בינו ובין יוסף ריבלין בעניין הצעותיו בתרל"ו ראה: א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל־אביב תשל"א, עמ' 120–149.
- 17 על נסיבות בואו ארצה ראה במיוחד בניין הארץ, א, עמ' 38.
- 18 ראה מכתבו השני לשולחיו ('קרן מזכרת משה') מיום 1.10.1878 (ראשית תשרי תרל"ח), בניין הארץ, עמ' 41–44. פינס ידע לספר על פתח־תקוה לפני שביקר בה ואין ספק שהידעות באו לו מידי סלומון, שהתגורר באותה עת בירושלים.
- 19 מכתבו הרביעי לשולחיו מיום 9.12.1878 על ביקורו בפתח־תקוה ראה: בניין הארץ, א, עמ' 48–52.

משה,²⁰ מהם ביקש לשלוח את הסכום של 3,000 ליש"ט, שהובטחו לקניית קרקעות בארץ-ישראל עבור מתיישבי פתח-תקוה. פינס סבר שהקרן הקציבה סכום זה עבור רכישת קרקע מתאימה. רק מאוחר יותר התברר לו שהקרן שינתה את דעתה. אולם נראה שלפני כן עוד הצליח לשכנע את מייסדי פתח-תקוה שסברתו נכונה.

הכתבה שבה נדון כאן נשלחה מירושלים ביום ט' בניסן תרל"ט (2.4.1879) ובה מפרסם פינס לראשונה בפומבי את רשמיו מן המקום, בעוד שעד כה הסתפק בשליחת מכתבים פרטיים לשולחיו. בכתבתו פונה הוא אל התפוצה במזרח אירופה, שממנה נבנה חלק גדול של היישוב היהודי בארץ מאז ראשית המאה הי"ט, אולם חרף זאת ראוי לציין שהכותב אינו מבקש מהם לעזור בממן או באנשים למפעל ההתיישבות. הכותב מצייר את תולדות מחצית שנתו הראשונה של היישוב בצבעים ורודים, ובעיקר הוא מאריך בתיאור דמותם של כמה מן המתיישבים, שבהם ביקש למצוא את מה שחיפש זה שנים.

מעניין לציין, שלמרות קשריו הטובים עם סלומון הוא פותח את פרשת החיפושים אחרי כברת אדמה דווקא בעלייתו של דוד גוטמן בתרל"ו וביסוד חברת 'גאולת הארץ ועבודת האדמה', שלטענתו נוסדה בידי גוטמן. ממנו אנו למדים גם זאת, שהחברה נתפרקה משום שהשותפים לא היו מהימנים. עדות זו מצטרפת למסכת עדויות הסותרות את טענת פרומקין שרק בלחצם של רבני ירושלים נתפרקה החברה.²¹

גוטמן מתואר כדמות הראשית גם בקניית אדמת פתח-תקוה, ולמעשה עולה מן הכתבה שהוא הוא שהתעקש לקנות את האדמה, למרות האזהרות מפני הקדחת. לאחר מכן מתוארים שאר בני החבורה, סלומון, רגנר ושמפפר באריכות-מה, ומשפחות ראב וכ"ץ — במשפט קצר. דומה שגם מכאן עולה שאדמת פתח-תקוה עובדה באותם חודשים בידי 'החבורה ההונגרית' והנספחים אליה, ולא בידי סלומון.

בסוף הכתבה מקדיש פינס תיאור ארוך לדמות עובד האדמה האידיאלי, המצטיין בסבלנות רבה, אוהב שלום ושונא מחלוקות — בדיוק כפי שביקש לראותו יואל משה סלומון, בעיתונו 'יהודה וירושלם', כשנתיים קודם לכן.²²

ראויים לתשומת לב דברי הסנגוריה של פינס על רבני ירושלים, התומכים לדבריו בעבודת האדמה. כראייה לכך הוא מספר על היתר שנתנו 'הגאון המפורסם אב"ד מבריסק' (הוא הרב יהושע ליב דיסקין, ממנהיגי העדה האשכנזית בירושלים באותה תקופה) והרב שמואל סלנט לאנשי פתח-תקוה בעניין זריעת כלאיים. עדותו זו מצטרפת כאן לראיות נוספות על תמיכתם של השניים ומנהיגים אחרים ברעיון עבודת האדמה.

לסיכום של דבר, נראה שעדות ראשונה זו על ראשיתה של פתח-תקוה, למרות שנכתבה בידי מי

20 ראה גם מכתב ו, מיום 4.1.1879; מכתב ז, מיום 15.1.1879; מכתב ח, מיום 12.2.1879. שנדפסו בבניין הארץ, עמ' 68-53.

21 י"ד פרומקין, 'חברת עבודת האדמה בארץ הקודש', חבצלת, ז (תרל"ז), גיליונות 20-22, מהדורת קרסל, ירושלים תשי"ד, עמ' 69-72.

22 המהדורה החדשה של העיתון נדפסה בידי ג' קרסל, יהודה וירושלים, עיתונו של יואל משה סלומון, ירושלים תשט"ו (להלן: יהודה וירושלים). על דמות החברה העתידה להתנחל ביישוב החקלאי ראה במיוחד שם, עמ' 8-10.

שעתיד להיות אוהדם המושבע של המייסדים, יש לקבלה כלשונה, כיוון שזמנה קודם למחלוקת בין שתי החבורות שיישבו את פתח־תקוה.

2. מאיר המבורגר (חתום: ירנ"ן): 'שוב ארץ הקדוש', הלבנון, טו (כ"ג באייר תרל"ט — 16.5.1879), גיליון 40, עמ' 313–315.

הכותב היה מראשי העדה האשכנזית ביפו באותה עת ומראשוני הבנקאים היהודיים בארץ.²³ מדי פעם היה שולח ידיעות קצרות חתומות בשמו ל'הלבנון'²⁴ אולם את מאמריו ובהם הצעותיו לתיקונו של היישוב היהודי בארץ־ישראל שלח ל'הלבנון' בעילום שם,²⁵ או בשם בדוי, משום שהכילו לא אחת ביקורת נוקבת על ארגונים יהודיים בחוץ־לארץ, שביקשו לעזור ליישוב היהודי בארץ. ייתכן שעשה כן כדי שלא לפגוע בעסקים שניהל עם ארגונים אלה. למרות שהמבורגר ביקש, ואף הצליח, להעלים את שמו, ניתן לזהותו, לדעתי, על־פי רמזים אחדים בגוף הכתבות:²⁶

(1) ניכר שהכותב הוא תושב יפו ושהיה מעורה היטב בנעשה בסביבתה עוד בתרכ"ט (1869), כפי שעולה מכתבתו הראשונה²⁷ על מקוה־ישראל.

- 23 נולד בפרסבורג בשנת 1836, כבנו בכורו של ר' משה המבורגר, המכונה 'משה מנאוומעסטע', שהיה מתלמידי החת"ם סופר. בשנת 1856, כשהגיע זמנו של מאיר להתגייס לצבא החליטה המשפחה לעלות ארצה ובשנת 1857 הגיעו לנמל יפו. בני המשפחה עלו כולם לירושלים, פרט למאיר, שנותר ביפו, התחתן שם ושימש סוכנו של אחיו היושב בירושלים, נתן צבי (נטע הירש), בקבלת כספי התלווקה ובהעברתם הלאה. מאיר המבורגר שימש שנים רבות כשותף העדה האשכנזית והיה מראשי הקהילה היהודית ביפו עם איחודה ב־1890. נפטר בירושלים בשנת תרס"א (1901). וראה עוד על אודותיו אצל: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ב, עמ' 735, וביתר הרחבה אצל: ח' המבורגר, שלשה עולמות, א, ירושלים תרצ"ט, פרק ח, עמ' מא–מו.
- 24 רשימת כתבותיו החתומות בהלבנון, בעיקר מן השנים תרכ"ו–תרכ"ז, ראה אצל: ר' פריד וע' כהן, מפתח הלבנון, ירושלים תשל"ד, ערכים 750–758. כל הכתבות נשלחו מיפו ומכילות ידיעות קצרות על אירועים שהתרחשו בעיר.
- 25 אנו מבקשים לזהות כאן את הכותב האלמוני של שלוש כתבות ארוכות שנדפסו בהלבנון והנוגעות לעניין יישוב ארץ־ישראל עם מאיר המבורגר. ואלה הכתבות: (1) 'על דבר בית הספר ללמוד עבודת אדמה בעה"ק יפו' [הכוונה למקוה־ישראל — ר"ן], הלבנון, ו (תמוז–אב תרכ"ט), גיליונות 23, 24, 25, 27, 29, 2. 'מזכרת משה מונטיפיורי בארץ הקדושה', הלבנון, טו (אדר תרל"ט), גיליונות 29, 30, 31, 32. (3) 'שוב ארץ ישראל' [חתום: ירנ"ן], הלבנון, טו (אייר תרל"ט), גיליונות 38, 39, 40. הכתבה הנסקרת במאמרנו היא חלקה האחרון של הכתבה הזאת. רמז לכך שמחבר אחד כתב את שלוש הכתבות מצוי בדברי הכותב (הלבנון, טו, גיליון 31), שם הוא אומר שהוא שכתב את המאמר על מקוה־ישראל בתרכ"ט, ואילו בפתיחה למאמר 'שוב ארץ ישראל' (הלבנון, טו, גיליון 38) הוא מספר על כתבתו הקודמת, על קרן מזכרת משה, שנדפסה באותה שנה.
- 26 קרסל (בספרו, עמ' 66, הערה 8), ניסה לזהות בכותב את פינס, אולם מתוך ההשוואה בין כתבתו של פינס שסקרנו למעלה ובין כתבה זו מתבלט מיד ההבדל שבין אדם המעורה בארץ זה שנים רבות, כמאיר המבורגר, ובין העולה החדש (פינס עלה ארצה כחצי שנה לפני כתיבת הדברים). יתרה מזו, לאחר שהוכחנו את הקשר בין שלוש הכתבות הארוכות ברור שלא ייתכן שהדברים נכתבו בידי פינס, שלא היה כלל בארץ באותה תקופה. כמו כן אין לקבל את זיהויו של בן ציון גת (היישוב היהודי בארץ ישראל בשנים ת"ד–תרי"א [1840–1881], ירושלים תשכ"ג וראה על חיבור זה להלן), המזהה (בעמ' 282) את ירנ"ן עם יוסף ריבלין, קביעה שנתקבלה על דעת עורכי מפתח הלבנון (לעיל, הערה 24), בערך 3361, שכן על־פי כל המקורות שבידינו לא התגורר ריבלין כלל ביפו. וראה על כך אצל: ג' קצבורג, מגלת יוסף — מאמרים ורשימות, רמת־גן תשכ"ו, ובמיוחד עמ' 13–28.
- 27 הלבנון, ו (ב' דר"ח תמוז תרכ"ט), גיליון 23, עמ' 180.

(2) בכתבה אחרת, שנשלחה בתרל"ט (1879),²⁸ נאמר כי הכותב מכיר את יהודי ארץ-ישראל מזה חמש-עשרה שנה. אם נקבל את ההנחה שהמבורגר, שישב בארץ במשך עשרים-ושתיים שנה קודם לכתיבת הדברים, לא רצה להתגלות, נוכל לראות בכך רמז נוסף לזהותו.

(3) הכתבה מלאה ידיעות מדויקות על סכומי כסף, בעיות של רכישת קרקעות ופרטי הדיון המשפטי שנערך בין הערבים למייסדים — עובדות שהיו ידועות בוודאי רק לאיש מעשה כמאיר המבורגר.

כתבתו של המבורגר עולה במהימנותה על תיאורו של פינס בגלל מספר סיבות: (1) הכותב התגורר בארץ שנים רבות והיה בקי בטבעה ובאנשיה; (2) בזמן כתיבת הדברים טרם היה מעורב, בממון או ברגש, בפרשת היישוב; (3) למרות שהכותב נוקט לעתים לשון ספקנית מעט, אין הוא שולל את עצם המעשה ולכן תיאורו אובייקטיבי.

גוטמן מופיע גם כאן כדמות העיקרית מבין מתיישבי פתח-תקוה, ולדעת המבורגר רק עם עלייתו של גוטמן בתרל"ו החלה פרשת החיפושים אחר אדמה לעיבוד. בניגוד לפינס, אין הוא מונה את כל בני החבורה וייתכן שהידיעות באו לו מגוטמן עצמו, משום שתיאורו עשיר בפרטים מדויקים היכולים לבוא רק מפי מי שמצוי בענייני היישוב. בין היתר אנו למדים שעד פסח אותה שנה טרם הגיע האישור לקניית חלקת קסאר, 'ויש דברים בגו' הוסיף המבורגר ולא פירש.

בניגוד לפינס מבקר הכותב את בחירת המקום ולדעתו שכם עדיפה על פתח-תקוה, מפני שאדמתה טובה יותר, יש מעיינות בקרבתה וסביבתה נטועה גנים. אולם, למרות הסתייגותו אין המבורגר שולל את עצם המעשה ומקווה כי ילמדו ממנו אחרים.

בסופה של הכתבה מאריך המבורגר בתיאור התקריות עם הפלחים, פרשת המשפט ביפו ועוד, וייתכן שאף נכח במשפט עצמו. בכל אופן ניכר שהכותב בקי מאוד בהוויות החיים בארץ.

3. יואל משה סלומון:²⁹ מכתב לעורך. הלבנון (ללא חתימה), יט (כ"א בטבת תרמ"ב), גיליון 2, עמ' 13-15.

זו העדות היחידה שנרפסה מפרי עטו של הסופר והעסקן על אשר נתרחס בשנותיה הראשונות של פתח-תקוה עד לחורבנה. כדי להבין את מגמתו של הכותב יש לעמוד קודם על מקומו של המכתב בלוח הזמנים של פרשת הפולמוס בין שתי חברות השותפים בפתח-תקוה. המכתב נכתב כנראה בראשית טבת תרמ"ב, ונראה מתוכו שנשלח רק לאחר שסלומון וחבריו קנו את יהוד אותה ביקשו ליעד לבניית בתי היישוב מתוך רצון להתרחק מן הירקון, אשר לדעתם גרם לקדחת שפרצה בפתח-תקוה בקיץ תר"ם. רבים ראו במחלה את הסיבה העיקרית לחורבן היישוב.

בחורף תרמ"ב הגיע לשיאו העימות בין המייסדים ל'אגודת מייסדי היישוב', כאשר כל אחת משתי

28 הלבנון, טו (תרל"ט), גיליון 31.

29 למרות שיחיאל ברי"ל, עורך הלבנון, מילא כנראה את בקשתו של סלומון שלא לפרסם את שמו ככותב המכתב, מצויה בידינו הוכחה חותכת לזיהוי הודאי של הכותב. בספר היובל (עמ' קעא) מפרסמים העורכים מכתב אחד מני רבים הגנוז כנראה למשמרת אצל משפחת סלומון. במכתב ששלח ברי"ל לסלומון, ב"ד שבט תרמ"ב (3 שבועות לאחר פרסום הכתבה), נאמר בין היתר: 'אך מהדעתך שהודעתנו על דבר פתח תקוה עשיתי מטעמים כאשר אהבת בהלבנון מס' 2 כאשר ראית כבר'.

החבורות מבקשת למשוך לצדה היא את ראשוני חובבי ציון, שהחלו להתעניין ביישוב ארץ-ישראל לאחר פרוץ הפרעות של תרמ"א-תרמ"ב ברוסיה. 'מייסדי הישוב' הקדימו את המייסדים בפרסום 'קול קורא' (בקיץ תרמ"א)³⁰ ואף שלחו שליחים לאנגליה במטרה לגייס כספים כדי לחדש את היישוב באדמת קסאר או סמוך לירקון עצמו.³¹

ראשי המייסדים עצמם שתקו כל אותה עת, אך נעזרו בכתב ה'צפירה' יעקב גולדמן, אשר בכתבותיו המעיט את דמותם של 'מייסדי הישוב'.³² כל אותה עת חיפשו המייסדים כברת ארץ מרוחקת מן הביצות ומשמצאו כזאת פרסמו 'קול קורא' ובו תקנותיהם (סוף כסלו תרמ"ב).

סמוך לזמן הקנייה כותב סלומון את גירסתו שלו למאורעות. המכתב פורסם ב'הלבנון' דווקא, מפני שעורכו יחיאל ברי"ל נחשב ב-רסמכא בענייני ארץ-ישראל בגלל עברו³³ והירבה לפרסם ידיעות על 'מייסדי הישוב'.³⁴ בין היתר פרסם גם את תלונתו המרה של אלתר וינקלר מן 'הירקונים',³⁵ שבו הוא מאשים בעקיפין את אלה שרוששו אותו בעטיה של הפרשה. סלומון עצמו מזכיר את המכתב באומרו 'איש אחד באבדו את כספו אבדו עשתונותיו'.

כאמור הופיע המכתב בעילום שם וייתכן שהכותב ביקש מהעורך להעלים את זהותו כדי לשוות למכתב אופי של עדות אובייקטיבית, שכן בראשית הדברים נאמר שאין הכותב מנמה עם בני החברה שהתיישרה, אך 'בכל זאת לא נסתרה דרכם מאתי וידעתי את הכל ע"פ הראיה'.

כפינס והמבורגר קודמיו מבקש גם סלומון לפתוח את סקירת תולדות היישוב בחיפוש אחר כרת אדמה קודם ליסוד פתח-תקוה, אלא שכאן אין הוא מזכיר את עצמו כמעורב בפרשת יריחו וסנברה וגם אינו מזכיר את חלקו של גוטמן בפרשה.

בראשית המכתב מסביר הכותב מדוע נקנתה אדמת הביצה בסמוך לירקון, ואי-אפשר שלא להבחין במעורבותו האישית של מי שהשתדל לעמוד כביכול מן הצד. הוא עצמו מופיע כ'אחדים מילידי הארץ', אשר ביקשו לבטל את הקנייה משנודע להם דבר המחלות, אולם 'שאר החברים שזה מקרוב באו', כלומר העולים החדשים, טענו שניתן להתגבר על כך.

כאן מפרסם סלומון לראשונה בעקיפין את עניין 'יהוד' וטוען, שלמעשה כבר בראשית המפעל לא ביקשו אלא לקנות את 'יהוד', 'ואויר המקום טוב ומשובח מכל אויר א"י', אלא שהממשלה עיכבה בעדם. הכותב מנסה להסביר מדוע בכל זאת נקנתה הביצה וטוען שנתיישרו על גבעה לפי עצת הערבים.

30 הקול הקורא של 'אגודת מייסדי הישוב' פורסם בידי פרומקין בחבצלת, מיום ג' אב תרמ"א. באותו קיץ נדפסו התקנות בבית דפוסו (שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 143).

31 על המחלוקת והפולמוס בין החבורות, שעיקרה כאמור תחרות חריפה על לבם של מעט מראשוני חובבי ציון, ראה להלן.

32 על האיש ומאמריו ראה בהמשך.

33 על ראשית דרכם של ברי"ל וסלומון בעריכת הלבנון הירושלמי בתרכ"ג (1863) ראה אצל: שושנה הלוי, 'ראשיתה של העתונות העברית בארץ ישראל', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 239-245.

34 הלבנון היה העיתון העברי הראשון בגולה שהדפיס את הידיעה על יסוד האגודה כבר בכ"ב באב תרמ"א. בא' בכסלו תרמ"ב פרסם העיתון לראשונה מקצת תקנות האגודה. ייתכן שגיליון זה, שהגיע לסלומון כעבור זמן, הוא שהמריצו לשלוח את מכתבו.

35 הלבנון, יח (ה' בתשרי תרמ"ב), גיליון 10, עמ' 73.

מכאן ואילך מתוארת פרשת 'שותפי חלקת טייאן' מתוך מגמתיות בולטת. לדעתו, רק הם גרמו לחורבן היישוב בהפירם את התנאים שהוסכם עליהם. סלומון אף טוען, שרק יושבי הנהר נפגעו מקדחת ואילו ליושבי הגבעה לא אירע דבר, למרות שבסופו של דבר שבו גם יושבי הגבעה לירושלים מפקד הקדחת.³⁷

בסיום המכתב תוקף הכותב את 'אגודת מייסדי הישוב' שחיברו תקנות 'שאינן נפש היפה סובלתם'. לדעתו, הם בחרו להם אדם קנאי לפטרו.³⁸ את המכתב מסיים הכותב, שהעלים כאמור את שמו, שמי שיבוא ארצה ליסד קולוניות אל לו להתחבר עם 'החברים החדשים' (רמז ל'אגודת מייסדי הישוב'), כי סופו יהיה כסופם ורק מן 'החברים הישנים' המנוסים תבוא הישועה. בשולי המכתב הוסיף יחיאל ברי"ל העורך, כי הכותב הוא 'איש אמונים' וכן שאין לערבב את האגודה שהושמעה עם 'אגודת אחים בציון', שהוזכרה באחד הגיליונות הקודמים, כיוון שהאחרונה באמת חפצה בעבודת האדמה.

אין ספק שלפנינו מאמר מגמתי, שכותבו אינו מדייק בתיאורם של מספר אירועים שהתרחשו בשנותיה הראשונות של פתח־תקוה ושעיקר מטרתו היו:

(1) להמעט מדמותם של 'שותפי חלקת טייאן' (שמקצתם נתארגנו ל'אגודת מייסדי הישוב') בפני יהדות רוסיה, הוא הפוטנציאל האנושי שממנו קיוו שתי החבורות להיבנות בעת פרעות תרמ"א-תרמ"ב.

(2) לתרץ כיצד ומדוע שגו המייסדים בבחירת הביצה כמקום יישוב.

(3) לתאר בצבעים קודרים את הסכנה הנשקפת מהירקון וביצותיו.

(4) לפרסם את שבחה של 'יהוד' מיד עם קנייתה, וזאת מבלי לציין כלל שאדמתה נקנתה ביד המייסדים.

4. דוד גוטמן ('מנהל הקולוניא'): ³⁹ 'הקולוניא הראשונה באה"ק', הצפירה (י"ג באייר תרמ"ב — 2.5.1882), גיליון 15. נדפס שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 184-187.

הכותב היה, מעל לכל ספק, הדמות הראשונה במעלה בכל פרשת ראשיתה של פתח־תקוה.⁴⁰ הוא שליווה את היישוב מקרוב מראשיתו ואף נותר אחרון עם יהודה ראב בקיץ תרמ"א, לאחר שהמקום נעזב מכל מתיישביו.⁴¹

37 עניין הקדחת שפקדה את פתח־תקוה בקיץ תר"ם עתיד להתברר עוד במקום אחר, אולם מן הראוי להסתייג כאן מקביעתו זו של סלומון, שכן מצויות בידינו עדויות נאמנות, כעדויות של יהודה ראב, לפיהן לא היפלו יתושי הקדחת לטובה את 'מתיישבי הגבעה' לעומת 'יושבי הנהר', ואלה כמו אלה נפגעו מן הקדחת.

38 הרב יהושע ליב דיסקין ('הרבי מבריסק'), מן הבולטים במנהיגי האשכנזים בירושלים באותה עת, היה לפטרונה של 'אגודת מייסדי הישוב' עם יסודה בקיץ בירושלים תרמ"א. עובדה זו מצוינת במפורש בפיסקה האחרונה החותמת את תקנות החברה, שם מופיע דיסקין כ'סוכן חברתנו'.

39 לזיהויו של הכותב ראה קרסל, עמ' 75, הערה 1.

40 לדמותו של האיש, שהיה באותה תקופה 'עולה חדש' (הוא בא ארצה בשנת תרל"ו — 1876), ראה: ספר היובל, א, עמ' צז-ק; א' עץ הדר, אילנות, רמת־גן תשכ"ז, עמ' 192-193. אין ספק שאילולא נפטר גוטמן בתרנ"ו (1896) והוא חשוך בנינים לא היתה דמותו נדחקת הצדה.

41 יהודה ראב, התלם הראשון, תל־אביב תשט"ו, עמ' 82 (להלן: ראב). וראה דבר הערכה על עדותו בהמשך המאמר.

המכתב נשלח בסוף ניסן תרמ"ב והוא המשך למסע תעמולה שניהלו המייסדים כדי למצוא קונים לחלקות 'הרבע' שהיו פזורות בנחלת טייאן. יש לזכור, כי באביב של אותה שנה נתברר למייסדים שגם ראשוני חובבי ציון שהגיעו ארצה נרתעו מהם ומיישובם. שליחי אגודת חובבי ציון בסובאלק, שביקרו בארץ בין טבת לשבט תרמ"ב, לא התרשמו באורח חיובי ממתישבי פתח־תקוה ותיארו את מה שראו בצבעים קודרים.⁴² באדר תרמ"ב פרש פינס מ'ועד יסוד המעלה', שיסדו לבונטין וראשוני 'חובבי ציון' שהגיעו ארצה, מפני שהאחרונים לא קיבלו את הצעתו לשבת בירושלים, וזאת מפחד הקנאים.⁴³ אולם המכה הקשה ביותר ניחתה על המייסדים כאשר החליטו לבונטין וחבריו ב"ג בניסן תרמ"ב להקים את 'ראשון־לציון', ולא להתיישב בפתח־תקוה.⁴⁴ ייתכן שהמייסדים, ששלחו את אברהם קופלמן שליחם בפעם השנייה לרוסיה⁴⁵ במטרה למכור חלקות אדמה, חששו כי הנה תאבד תקוותם גם מיהודי רוסיה. דומה, שעל רקע זה יש להבין את מכתבו של דוד גוטמן, אשר הצטיין כנראה יותר בעשייה מאשר בכתיבה.

ואלה הנקודות העיקריות שבמכתבו הראויות לתשומת לב:

- (1) בניגוד לפינס ולהמבורגר, אשר תיארו את חלקו בפרשת החיפושים קודם לקנייה, אין גיבור המעשה מזכיר את עצמו כלל.
 - (2) הכתבה מביאה ציטוט מדויק של תאריכים, מספרים ועובדות, בעיקר בתיאור השנה הראשונה — כפי שניתן לצפות ממנהל המושבה בפועל.
 - (3) יש לקבל בזהירות את עדותו בעניין חלקת טייאן ושותפיה, מפני שזו אינה נקיה מדברי רוגו ופולמוס, למרות שהכותב נוקט כאן לשון רכה יותר מחברו סלומון במאמרו ב'הלבנון', שנסקר למעלה.
 - (4) גוטמן מתעלם לחלוטין מן הקדחת, וזאת בניגוד לסלומון, שביקש להפחיד את אלה שביקשו להצטרף לאגודת מייסדי הישוב.
 - (5) אין הכותב מזכיר כלל את 'יהוד', שם ביקשו המייסדים לבנות את יישובם החדש והוא מבקש לשוב לפתח־תקוה, שאת מגרעותיה (וכאן רמוז לקדחת) הוא מבקש לפתור על־ידי ניקוז השטח.
- לסיכום: למרות מעורבותו של הכותב בכל הפרשה, יש לקבל את מרבית דבריו (למעט פרשת 'שותפי נחלת טייאן') ובעיקר את ציוני העובדות היבשות, כלשונם.

5. ו י ל ה ל ם ה ר צ ב ר ג : 'תשובה לקרל נטר', המגיד (ד' בתמוז תרמ"ב). נדפס שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, עמ' 166–168.

בקיץ תרמ"ב פרסם קרל נטר מייסד 'מקוה ישראל' מכתב גלוי ב־*Jewish Chronicle* (גיליון 676).⁴⁶ במכתבו שלל את רעיון הקמת המושבות החקלאיות בארץ־ישראל ובין היתר הזכיר את

42 על האגודה ראה קלוזנר, במפתח. כתבתם של בריימן ואלטשולר נדפסה בהמגיד, כו ("ד תמוז תרמ"ב — 21.6.1882), גיליון 124, עמ' 197.

43 קלוזנר, עמ' 193–195.

44 שם, עמ' 239.

45 על השליחות ראה קלוזנר, עמ' 283–284; קרסל, עמ' 98–100.

46 המכתב נדפס אצל א' דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 358; ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 164.

כשלוך פתח־תקוה. מולו יצא ד"ר הרצברג, מי שהיה מנהל מקוה־ישראל באותם ימים, ובין היתר הוא מספר גם על כשלוך פתח־תקוה. למעשה זו העדות היחידה של תושב ירושלים באותה תקופה, אשר לא היה שותף ליישוב, ומכאן חשיבותו הרבה. למרות אי־מעורבותו ידע הרצברג על הפרשה עקב תפקידו וקרבתו למקום היישוב. רוב דבריו כאן אין בהם חידוש, אולם הם מאמתים מקורות אחרים, שהם מפוקפקים לפעמים. יש לקבל כלשונה את כל עדותו, פרט לפרשת 'שותפי נחלת טייאן', שלגביה לא היה בקיא בסבך העניינים הפנימיים, מה עוד שראה בהם מפירי חוק וסדר, תופעה שגרמה לדעתו לחורבן היישוב.

6. יחיא אל ברי"ל: יסוד המעלה, מגנצא תרמ"ג.⁴⁷

הכותב, עורך 'הלבנון' וידידו של סלומון, שהה בארץ כחמישה חודשים בשנת תרמ"ב (דצמבר 1881–אפריל 1882). בתקופה זו התארגנו ראשי המייסדים לחברת פתח־תקוה, לאחר שקנו 130 דונם ליד יהוד ושלחו את שליחם, אברהם קופלמן, בפעם השלישית לרוסיה, כדי להשיג קונים נוספים לחלקותיהם.⁴⁸

ברי"ל, שביקש, בין היתר, לעשות בספרו תעמולה למען רעיון יישוב ארץ־ישראל, הבליט כמובן את פרשת ראשיתה של פתח־תקוה,⁴⁹ אולם הפעם שולבה פרשה זו במסכת המושבות שכבר נוסדו (ראש־פינה, זכרון־יעקב [זמרין] וראשון־לציון). סיפורן של אלה מופיע בפרק הקרוי 'מושבות ואחוזות מבני באה"ק', שכן לדעת ברי"ל קדמו לפתח־תקוה פרדס מונטיפיורי ומקוה־ישראל. כקודמיו ביקש המחבר לתהות היכן שורשי המעשה ומצא אותם בפרשת הכישלוך השני ביריחו ובסנברה. למעשה זהו העתק מדויק של גירסתו של סלומון, שפורסמה קודם לכן בעיתונו.

מקורותיו של המחבר הם ללא ספק ידידו יואל משה סלומון וייתכן גם גוטמן. בכל אופן נראה שברי"ל לא טרח להיפגש עם ראשי 'אגודת מייסדי הישוב' דאז, לווינון והרשלה, ולהאזין לדבריהם. מפי סלומון הביא מספרים מדויקים על ראשיתה של פתח־תקוה, כולל סיכום ההוצאות שהוציאו המייסדים — 120,000 פראנקים (כ־6,000 ליש"ט), סכום עתק במושגי הימים ההם. פרשת המחלוקת בין שתי החבורות מתוארת בפשטות, ובניגוד לקודמיו — שהדגישו כי תחילה התיישבה במקום חבורה מצומצמת ואליה נספחו 'החברים החדשים' (שותפי חלקת טייאן) — לפי גירסתו של ברי"ל נחלקו המתיישבים כבר בימים הראשונים לשתי קבוצות. גם ברי"ל, כקודמיו, מסביר שהמקום ניטש מיושביו בגלל הקדחת ובגלל שנת השמיטה הקרבה של תרמ"ב. על ראשיתה של יהוד מסופר בסוף הפרק המוקדש לפתח־תקוה.

לסיכום: למרות שעדות זו נכתבה בידי אדם שהיה בר־סמך בענייני ארץ־ישראל ואשר סייר בה במשך חמישה חודשים בערך, אין תיאורו שונה מתיאורי קודמיו, משום שמקורותיו הצטמצמו לחבורת המייסדים בלבד.

47 ספר נדיר זה יצא לאחרונה מחדש, בצירוף הקדמתו של ג' קרסל, בהוצאת יד יצחק בן־צבי.

48 קלזנר, עמ' 283–284.

49 פתח־תקוה מוזכרת בספרו מספר פעמים (ראה במפתח), אולם עיקר סיפורו מרוכז בעמ' 155–160.

רחוב חובבי ציון בפתח תקוה (אוסף בית נטע)

7. אריה ליב פרומקין: 'מכתב לאלמוני בעל האחוזה' (בערך משנת תרמ"ג). פורסם אצל: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, ג, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 520-521 (להלן: דרויאנוב). המקור: קד"ש, ארכיון פרומקין, מחברת 42. הכותב היה מחשובי המשכילים בארץ באותם הימים.⁵⁰ למרות שלא היה עד ראיה לשנים הראשונות, בגלל מעורבותו הרבה בענייני עבודת האדמה ובשל אישיותו, עדותו (שנכתבה כאמור כשנתיים לאחר המאורעות, ולפני שנפלו סכסוכים בינו ובין אחדים מן המתישבים) היא הטובה והמהימנה מכל העדויות שנדפסו בשנות ה-80, מה גם שהדברים לא נכתבו לשם פרסום, אלא בתור מכתב פרטי. כקודמיו מבקש גם פרומקין לחפש את שורשי עבודת האדמה ביישוב הישן בפרשת יריחו של תרל"ב, אלא שלכך הוא מסמך עדות אישית ובין היתר הוא מספר על ניסיון לרכוש אדמה סמוך למושבת הטמפלרים 'שרונה' באותה שנה, אלא שהדבר לא עלה עקב התנגדות הפחה.

50 על תולדותיו ראה בהקדמתו של אליעזר ריבלין לספרו של פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' יב-נו.

תיאורו מצטיין בדיוקנות רבה והוא מביא מספרים מדויקים. את 'שותפי חלקת טייאן' הוא מתאר כאנשים אומללים,⁵¹ אשר רק העוני והדוחק שבו היו שרויים גרמו לפירוד ביניהם.

8. יחיאל מיכל פינס: 'מושבת פתח תקוה', בתוך: מבשרת ציון,⁵² חוברת א (טבת תרמ"ד), עמ' ט-יג; חוברת ב, עמ' מה-מט.⁵³

כבר סקרנו למעלה את מכתבו של פינס ל'המליץ' (תרל"ט), שבו סיכם את ראשית ימיה של פתח-תקוה. במשך חמש השנים שחלפו מאז היה פינס פעיל מאוד בשיקומה של פתח-תקוה.⁵⁴ הרשימה שלפנינו נכתבה בראשית בניית 'יהוד', כאשר נדמה היה למייסדים שהנה בא הכל על פתרונו כרצונם. נראה שהדברים נכתבו מתוך הרגשה של התרוממות הרוח, אם כי עדיין ניכרים המשקעים המרים, זכר לפולמוס החברתי שבין שני הפלגים שהרכיבו את פתח-תקוה בשנים הראשונות.

כמו קודמיו מבקש גם פינס למצוא את שורשי פתח-תקוה, אולם בניגוד לכתבתו בתרל"ט, שם ציין את עלייתו של גוטמן בתרל"ו כנקודת המפנה, מרחיק כאן פינס עד חורבן הבית ומתאר את הגלות, שקצה בא לדעתו עם ראשית בניית השכונות החדשות בירושלים, פרשת יריחו ועוד. דומה כי פינס היה היחיד מבין הכותבים שהזכרנו שראה במפעל ההתיישבות את ראשית קץ הגלות. אין ספק שקרבתו למייסדים והניסיון הרב שרכש בתקופת שהותו בארץ עושים את עדותו מהימנה לגבי רוב הנושאים שהוא מזכיר. ברם אי אפשר לפינס להיות אובייקטיבי בפרשת 'שותפי חלקת טייאן', אשר התרחשה בעת שכבר עמד לצדם של המייסדים, ותיאורו בפרשה זו מגמתי. השותפים מוצגים כאן כפורעי חוק וסדר וזהו התיאור המפורט הראשון של גירסת המייסדים על מה שהתרחש בינם ובין 'החברים החדשים'.

פינס חוזר כמובן גם על דברים נוספים, כגון איזכור 'יהוד' כמקום ההתיישבות הראשון בציהרף הערה שאווירה טובה. בכך הוא הולך בעקבות סלומון בכתבתו ב'הלבנון' שאותה סקרנו למעלה. לסיכום: עיקר מעלתו של פינס בכך שהיה מקורב לפרשה ושציין לתומו גם מספרים מדויקים שניתן לאמתם. חסרונו בכך שעמד לאורך כל התקופה לצדם של המייסדים במאבקם עם שותפי נחלת טייאן, ואף תרם את חלקו בהטיית לבם של אחדים מ'חובבי ציון' לצדם.

9. יעקב גולדמן: שאר ישוב, האסיף,⁵⁵ א (תרמ"ה), עמ' 136-137. הכותב היה עיתונאי ידוע⁵⁶ ושימש כתב 'הצפירה' בארץ ופרסם באותן שנים חומר רב על תולדות

51 כתב־יד זה הגיע לידי עורכי ספר היובל, אלא שהם העדיפו לפרסם רק קטע קטן ממנו (בעמ' קיט), העוסק ב'ירקונים' ואת — ללא ציון המקור.

52 על כתב־העת, שיש לראות בו את הביטאון הראשון של היישוב החדש בארץ־ישראל, ראה אצל גליה ירדני, העתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904, תל־אביב תשכ"ט, עמ' 237-238.

53 קטע של המאמר שפורסם בחוברת ב נדפס שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, ב, עמ' 162-164.

54 לא כאן המקום לפרט את חלקו של פינס בפרשה זו, אולם מן הראוי לציין שאילולא חתם פינס, שהיה מוכר כאדם מהימן בקרב חוגים רבים ביהדות רוסיה, על שטרי המכר שנשא עמו שליח חברת המייסדים אברהם קופלמן, ספק רב אם היו מנהיגי חבורת המייסדים מצליחים למכור מקצת מאדמותיהם ל'ביאליסטוקים' שבזכותם שוקמה פתח-תקוה.

55 על כתב־העת, שזכה לתפוצה רבה ואשר הופיע ערב ועידת קטוביץ, ראה: קלוזנר, עמ' 513-516.

56 יעקב בן אשר גולדמן (1856-1931) היה משכיל ירושלמי ועסקן ציבור. תחילת דרכו בכתיבה הייתה בתרל"ז, בעיתונו של סלומון יהודה וירושלים. וראה עליו אצל פ' גרייבסקי, צרור פרחים לקברו של יעקב גולדמן, ירושלים תרצ"א.

היישוב. כמקובל אצל כותבי קורות היישוב נתקבל היין הישן הזה כאמת מוחלטת ואף דרויאנוב, המביא בספרו⁵⁷ מקצת מסמכי פתח־תקוה כדי להמחיש לקורא את מהלך המאורעות, ציטט את מאמרו זה באריכות בשולי התעודות.

מעניין לציין, שגולדמן פקפק קודם ליסוד פתח־תקוה אם יצלחו יהודי ארץ־ישראל לעבודת האדמה ולדעתו תבוא הישועה מיהודי רומניה, שאינם מצטיינים בלימוד התורה.⁵⁸ גם כאשר נוסדה פתח־תקוה לא הזכירה כלל בכתבותיו 'הצפירה', פרט לרשימה קצרה בעניין רכישת ארבע חלקות אדמה בידי סמואל מונטגיו בחורף תר"ם.⁵⁹ לעומת זאת הזכירה בטבת תרמ"א בידיעה קצרה המספרת על נטישתה.⁶⁰

נראה שלאחר שנוכחו המייסדים לדעת כי רק מיהודי התפוצות תבוא ישועתם נתחבר אליהם גולדמן (או שראשי המייסדים ביקשו את עזרתו) והחל לתקוף את 'אגודת מייסדי הישוב' בשלהי תרמ"א, כדי להטות את לבם של יהודי רוסיה לצד המייסדים.⁶¹ מאז המשיך גולדמן לפרסם ידיעות קצרות על היהודי, וכאשר ביקש ממנו סוקולוב, עורך 'הצפירה', רשימה לקובץ האסיף, שביקש להוציא בתרמ"ה, כתב לו גולדמן את הראשון מסדרת מאמריו 'שאר ישוב', שבהם סקר את תולדות היישוב היהודי בארץ.

מתוך ההקדמה עולה שגולדמן הולך בתלם שבו הלכו כבר סלומון ופינס, בעיקר בכל הנוגע לתיאור פרשת הפולמוס החברתי. כקודמיו ראה גם גולדמן את תחילת הדרך בפרשת יריחו והאדיר את חלקו של סלומון. מכאן ואילך עומעם חלקו של גוטמן בכל הפרשה.

תיאורו הוא שהניח כנראה את היסוד למסורת הידועה על אזהרת הרופא היווני לשלושת הקונים, כפי שעוצבה לאחר זמן בידי טוביה סלומון בספר היובל (עמ' יז). כאן לראשונה מוזכר ד"ר מזוריקה, המזהיר את היושבים מפני הירקון, אלא שאצל גולדמן מדובר ב'ירקונים' ואצל טוביה בשלושת המייסדים ...

המספרים שהוא מצטט זהים עם אלה שמביא פינס בתרמ"ד וייתכן ששם מקורם. לסיכום: בכתבתו אין חידושים גדולים, אולם משום שהתיאורים שסקרנו קודם נעלמו מעיני הכותבים הקודמים (פרט לקרסל) הפכה כתבתו להיות הבסיס העיקרי בשביל כתיבת דברי ימי פתח־תקוה הראשונים בידי דרויאנוב.

10. יעקב יעריי פולסקין ומ' חריזמן: ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח־תקוה, תרל"ח-תרפ"ח, ועדת ספר היובל שעל־יד המועצה המקומית, פתח־תקוה תרפ"ח. ספר זה הוא הראשון מבין ספרי היובל של המושבות והוא שעיצב סופית את הגירסה המקובלת כיום

57 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 277, 291 ועוד.

58 יהודה וירושלים, עמ' 45-48.

59 הצפירה, שנה ו (ה' בטבת תר"ם), גיליון 48, עמ' 382.

60 הצפירה, שנה ז (ח' בשבט תרמ"א), גיליון 2, עמ' 12. נדפסה שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 267.

61 גולדמן הזכיר אותם בקצרה בכתבה שפורסמה בהצפירה (ח' באלול תרמ"א). לאחר זאת החל להסתייג מהם ובכתבתו שנתפרסמה בהצפירה ביום כ"ו בתשרי תרמ"ב טען, שאין לבטוח ב'מייסדי הישוב'. אחר כך הפך להיות תומכם של המייסדים.

בדבר ראשיתה של פתח־תקוה. כל כותבי קורות היישוב מאז ועד עתה קיבלו את הנאמר בו בלי להרהר אחריו.⁶² לפיכך, יש חשיבות רבה לניתוח פרשת כתיבת הספר ומגמתו קודם שנבוא לערער ולחלוק על הכתוב בו.

הרקע לכתיבת ספר היו בל. מאז שנות השמונים נשתררה הפוגה בכתיבת ההיסטוריה הבאה לתאר את ראשית דברי ימי פתח־תקוה. דומה שהמייסדים, צאצאיהם ויושבי המקום היו שקועים בים העשייה ולא התפנו לרשום את דברי ימיו. בתרפ"ו, עם התקרב מועד יובל השנים לקניית אדמת קסאר וליסוד פתח־תקוה, החלו צאצאי המשפחות הוותיקות (וביתר דיוק — שני בני יואל משה סלומון, מרדכי וטוביה)⁶³ לבקש דרך להנציח את פרשת תולדות היישוב, שהיה ברבות השנים למושבה חשובה ומשגשגת והיווה את אחד הבסיסים החשובים לקיומם של אנשי העלייה השנייה והשלישית. ייתכן שבני סלומון חששו שמא תאבד פתח־תקוה את מעמד הבכורה שלה בהתיישבות החקלאית, שהייתה יסוד המפעל הציוני. עזה היתה שאיפתם להנציח את מפעל אביהם וחבריו בני היישוב הישן.

העורכים. למרות שאין בידינו ההתכתבות המפורטת על דרך כתיבתו ועריכתו של הספר, דומה שמעיון קפדני בהקדמה הקצרה ובגוף הדברים ניתן להסיק לא מעט על הספר עצמו ועל עורכיו. להלכה יעקב יערי-פולסקין, איש העלייה השנייה וסופר ידוע,⁶⁴ ומ' חריזמן⁶⁵ הם עורכי הספר.⁶⁶ אולם הספר טבוע בחותמם של שני בני סלומון, ובעיקר מרדכי, החותם בסוף המבוא (עמ' XXIX)

62 פרקיו הראשונים של הספר, המתארים את ראשיתה של פתח־תקוה, זכו לעיבוד ונדפסו בכמה מקומות. ביניהם יש לציין את ספרו של מ' חריזמן, אשר הכשיר את החומר להדפסת ספר היובל. ספרו, גבורת ראשונים — תולדות יסוד פתח תקוה ומייסדה, ירושלים תש"ו, נכתב — כפי שנאמר בראש הספר — על-פי ספר היובל, וכנראה שחריזמן הוא שכתב את הטקסט שם. ספרו שלו מסתיים בעזיבת יהוד בתרג"ג (1893). למרות שחלקים רבים של ספרו הם העתקה מדויקת מספר היובל (אלא שאינו מביא את התעודות שאסף יערי-פולסקין), ביקש חריזמן לנהוג הפעם בהגינות כלפי ראשוני פתח־תקוה, כפי שניתן לראות מהצבת משפחת ראב במקומה הראוי בפרק המונוגרפיות. ספר נוסף שזכה לתפוצה רבה הוא ספרו של אברהם שלמון, שיצא בהוצאת ספריית הקרן הקיימת, תל-אביב תרצ"ט. ספרו, שנועד לנוער, אינו חורג מן המתכונת המקובלת, אם כי שלמון איש הטבע אינו יכול להתאפק לנוכח 'אוהרת' של ד"ר מזוריקה על שממת הירקון ומעיר בספרו (בעמ' 28), שהרופא היה בור ועם הארץ, שהרי כל אדם ידע שהירקון שופע בעלי חיים... באותה שנה נדפס גם ספרו של מרדכי סלומון, שלשה דורות ביישוב, ירושלים תרצ"ט, המספר את תולדות אברהם שלמה צורף, מרדכי סלומון ויואל משה סלומון. בחלק השלישי מצוטטים קטעים מספר היובל, בתור אסמכתה לפעילותו של יואל משה. למרות שספר היובל עצמו נגנו, כפי שנראה להלן, ולכן הוא נדיר למדי, זכתה גירסתו של טוביה סלומון המופיעה בספר לפופולאריות רבה כאשר הדפיס אברהם יערי את זכרונותיו של טוביה בספרו, זכרונות ארץ ישראל (כרך א, ירושלים תש"ז, עמ' 245–271). פרט לכך מופיעות ציטטות רבות משל הספר בכל ספרות תולדות היישוב ומחקרו.

63 מרדכי סלומון, תרכ"ט–תשי"ז (1869–1957) תושב פתח־תקוה. במשך עשרות שנים. ראה אודותיו אצל ד' תדהר — אנצקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגיו, א, עמ' 236; טוביה סלומון, תרכ"ג–תשי"א (1863–1951) התגורר בירושלים. ראה אודותיו שם, עמ' 280–281

64 יעקב יערי-פולסקין (1887–1944) עלה ארצה ב־1902 ועבד כפועל חקלאי בפתח־תקוה ובעוד מושבות. לאחר שגורש במלחמת העולם הראשונה נסע לארצות־הברית ושם החל לפרסם ביידיש תיאורים של חיי המושבות. משחזר ב־1919 פרסם עשרות ספרים ורשימות על חיי המתישבים. ראה עליו בהקדמה שכתב יוסף נדב להספרו של יערי, חולמים ולוחמים, תל-אביב 1967.

65 מעט מאוד ידוע עליו, למרות שכתב ספרים אחדים וביניהם: מחנה יהודה — מושב יהודי תימן. תל-אביב תרצ"א; נחשוני החולה, תולדות יסוד המעלה ומיסדה, ירושלים תשי"ח; עין גנים, תל-אביב תר"ץ; אור מאפל, ספור מהעבר הקרוב בחוגי החימנים, תל-אביב תרצ"ז.

66 למען הדיוק יש לציין שעל-פי הרשום בשער הספר אסף יערי-פולסקין את החומר ומ' חריזמן הכשירו לדפוס. מעניין לציין, שאיש מהם לא נטל על עצמו את התואר מחבר או עורך.

בשם 'ועדת ספר היובל', היא הוועדה שהיתה 'הממונה על בקרת החומר העובדתי', כנאמר מאחורי עמוד השער. (חברי אותה ועדה נשארו אלמונים עד עצם היום הזה.) למרות שמרדכי סלומון הדגיש במבוא לספר (עמ' XXVII), שהיתה הסכמה מוחלטת בין כל הגופים הנוגעים בדבר, נראה שבין יערי־פולסקין למשפחת סלומון לא שררה תמימות דעים מוחלטת.

עם הדפסתו עורר הספר מחלוקת קשה והפצתו עוכבה כנראה למשך שנים אחדות.⁶⁷ רבים מבין תושבי פתח־תקוה דאז היו צאצאי המייסדים, 'הביאליסטוקים' ואנשי העלייה השנייה והשלישית, שחלקם צומצם בספר, ואלה פסלו את אופן כתיבתו. משום כך גם לא הופיע חלקו השני של הספר שהיה אמור לעסוק ב'מצבה החומרית' של המושבה, למרות שהדבר הובטח לקוראים.⁶⁸

מגמתו של ספר היובל. אם אמנם נכונה השערתנו, שבני משפחת סלומון הם שעיצבו למעשה את הדברים, אין להתפלא על כך שספר זה, שהתיימר לסקור את חמישים שנותיה הראשונות של המושבה, הוא מגמתי במידה רבה ומצטיין בחוסר איוון, בייחוד בכל הנוגע לסקירת התקופות השונות ולתיאור חלקם של האנשים שעשו את המלאכה. מושג־מה על מגמתיות הספר ניתן לקבל מבדיקת מבנהו. מתוך 675 עמודי הספר הוקדשו לתיאור חמש־עשרה שנותיה הראשונות של פתח־תקוה כ־60%, שמהם הוקדשו עשרת העמודים הראשונים (ג-יג) לשאיפתו של היישוב הישן לעבודת האדמה. עורכי הספר מבקשים למצוא את השורשים ליסוד פתח־תקוה בעליית הפרושים תלמידי הגר"א לארץ, ולדעתם, נקודת הציון הראשונה היא תזכירו של מרדכי סלומון למונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839).⁶⁹ קביעה זו כבר חורגת מתחום שנות השבעים שבהם חיפשו כותבי קורות היישוב הראשונים שסקרנו את ניצני השאיפה לעבודת האדמה.

שישים עמודים (יד-עח) מוקדשים לתיאור שלוש שנותיה הראשונות של פתח־תקוה, ולעומת זאת הוקדשו לסקירת שנים־עשרה השנים שבין תר"ן-תרס"ב (1890-1902) שישה עמודים בלבד (תמד-תן), ואילו לתקופת העלייה השנייה, שבה היתה פתח־תקוה לאחד ממוקדי היישוב, הוקדשו רק עשרה עמודים (תצ-תצט), שרובם מוקדשים לתיאורו של פרופ' קלוזנר. חלקה של תנועת הפועלים במושבה לא נזכר כלל.

67 ספק אם היה ספר יובל אחר שעורר פולמוס ציבורי חריף כמוהו. הפרשה יצאה אל מחוץ לתחומה של פתח־תקוה והדיה מצויים אף בעיתונות התקופה. באב תרפ"ח, כשביקשו פרנסי המושבה לחגוג את היובל הראשון, נתברר שלא יהיה אפשר לקיימו במועד והחג נדחה לסוכות תרפ"ט. בין היתר נתברר שטרם נסתיימה הדפסת ספר היובל (דבר, מיום 12.8.1928). בראשית תרפ"ט, כאשר הספר היה מוכן, החלו כמה מתושבי העיר לדרוש לעכב את הפצתו במתכונתו הנוכחית (הארץ, מיום 3.2.1929). לבסוף, בקיץ אותה שנה, מינתה המועצה המקומית ועדת בוררים בהרכב מ' סמילנסקי, ד' לובמן ומר גרזובסקי. לאחר שמיעת כל הטענות פסקה הוועדה שעקב ההוצאות המרובות שהוצעו על הספר יש להפיצו בציבור, בתנאי שיוחל תוך שלושה חודשים בהכנת חלקו השני. (ההחלטה במלואה ראה: הארץ, מיום 11.6.1929; דבר, מיום 12.6.1929.) אולם רבים ביקשו לערער על ההחלטה. מידיעה אחרת אנו למדים ש־2,000 עותקים של הספר היו גנוזים במחסני חברת 'מוריה'. באותו קיץ הגיעו הוצאות הכנת הספר לסכום של 2,000 לא"י בערך (שערך כיום בערך פי חמש־מאות). ההכנסות הסתכמו ב־615 לא"י בלבד (דבר, מיום 24.6.1929). בסופו של דבר עוכבה הפצת הספר, כנראה עקב אי־מילוי התנאי של הכנת הכרך השני. אולם, כרכי הספר הגנוזו החלו 'להסתגל' החוצה אט אט וכבר בסוף שנות השלושים החלו לצטט ממנו. רצוני להודות לגב' ימימה רחונטל, שהיפנתה את תשומת לבי להדי הפולמוס בעיתונות.

68 בספר היובל, עמוד XXX, נדפס תוכן העניינים של הכרך השני, שעתיד היה לדון בכל הנושאים שלא נדונו בחלק הראשון. ייתכן שתוכן עניינים זה לא הובא אלא כדי לשכך את זעמם של החוגים שראו עצמם מקופחים.

69 על התזכיר, גלגוליו השונים, הפרסום הראשון של המקור ומשמעותו לחקר תולדות היישוב, ראה בהרחבה: י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296.

גם תיאור חלקם של ראשוני פתח־תקוה אינו מאוזן. 84 עמודים הוקדשו לאחדים ממתיישיבי פתח־תקוה 'הירושלמית' (פא-קסד), ואילו תרומת 'הביאליסטוקים', אשר בלעדיהם לא היתה תקומה למושבה בתרמ"ג, נסקרת במונוגראפיות קצרות של שישה מהם — 15 עמודים בסך הכל. לסיכומו של דבר, רובו של הספר, שנועד לסקור תקופה של חמישים שנה, מוקדש לתיאור 15 השנים הראשונות, עד חורבן יהוד בתרנ"ג (1893), ובכלל זה מונוגראפיות על האישים שפעלו באותה תקופה. אין להתפלא אפוא על כך שהספר עורר מחלוקת בזמן הדפסתו ונגנו.

שימוש סלקטיבי במסמכים. תקצר היריעה מלפרט את מגמתו וגירסתיו של הספר בתיאור ראשיתה של פתח־תקוה, אולם מן הראוי להתעכב מעט על פרשת המסמכים שהגיעו לידי עורכי הספר וכיצד השתמשו בהם. בהקדמתו כותב מרדכי סלומון (עמ' XXVII), כי קושי רב נגרם לוועדת היובל מפני שמסמכים רבים אבדו לאחר שנקברו באדמה בעת מלחמת העולם הראשונה. (כאמור למעלה, לדעתנו עיקר המסמכים הקשורים לשנים הראשונות ניצלו משום שמרבית האישים הקשורים לפרשה חזרו לירושלים.) לפי עדותו של מרדכי סלומון, הצליחו להשיג בכל זאת מסמכים רבים מארכיוניהם של א"ל פרומקין, משה צבי לוינון, שלמה שטמפר, דניאל ליפשיץ, מראשוני ה'ביאליסטוקים'⁷⁰ וכן את יומנה של גב' ליברכט. העורך, לדבריו, השתמש גם במסמכים שנשתמרו בידי משפחת סלומון.

אולם, למרות שניתן להבין מתוך הדברים כאילו כל החומר שנאסף היה רכושה של ועדת ספר היובל, מתברר מתוך עיון קפדני בהערות שבשולי התעודות שפורסמו, שחלק מן התעודות הוא 'מאוסף החומר לתולדות הישוב החקלאי בארץ השמור בידי המחבר'.⁷¹ מחבר זה הוא אחד משני העורכים, יערי־פולסקין, כפי שצוין במפורש בהערה בעמוד תיקוני הטעויות שבסוף הספר. ייתכן שיש בהערה זו רמז לאי־הסכמה בין העורך ובין משפחת סלומון, שכן כמה מן התעודות שפורסמו מתוך האוסף יש בהן כדי לסתור במקצת את הגירסה המודפסת.

המסמכים שפורסמו בספר והשייכים לשנים הראשונות מתחלקים לכמה קבוצות:

(א) מסמכים שפורסמו בלואם עם פקסימיליה. מארכיון משפחת סלומון (אך ללא ציון המקור):

- (1) טיוטה של מכתבו של יואל משה סלומון מתרמ"א. פורסם תחת הכותרת: 'יומנו של סלומון'.⁷²
- (2) מפת אדמות קסאר וטייאן. שורטטה בידי המהנדס סנדל בשנת תר"ם (עמ' לא).

מארכיונו של משה צבי לוינון:

- (1) רשימת השותפים בבחירות חברת קוני טייאן. טבת תר"ם (עמ' לז).⁷³

70 ארכיונו מצוי כיום בבית 'יד לבנים' בפתח־תקוה. קטעים זעירים ממנו (ללא תצלום הפקסימיליה) פורסמו לאחרונה. וראה ב' אורן, דמויות מתקופת ראשיתה של אם המושבות, פתח־תקוה תשל"ה, עמ' 13-18.

71 ספר היובל, עמ' לה, עג, עח.

72 שם, עמ' צג.

73 עותק נוסף של המסמך שמור גם באצ"מ, תיק A.164/47.

- (2) מכתבם של מנהיגי הפרושים בירושלים, מחדש אב תר"ם, למנהלי פתח-תקוה בעניין חובת הטיפול בחולי הקדחת. בכתב ידו של יוסף ריבלין (עמ' מה).⁷⁴
 - (3) מכתבו של שלזינגר למנהלי פתח-תקוה, מחדש אב תר"ם, בדבר חלוקת האדמה. לא נאמר ברשות מי נמצא המסמך (עמ' לה).
 - (4) תקנות 'אגודת מייסדי הישוב' (תרמ"א), בצירוף הערה שמקורם באוסף המחבר, אולם נראה שמקורם בלוינון (עמ' נג-עד).⁷⁵
 - (5) מכתבו של דוד גורדון עורך המגיד (אב תרמ"א) אל ראשי 'אגודת מייסדי הישוב' (בעמ' עג).
- מארכיונו של א"ל פרומקין: מתוך שפע החומר שהגיע אל העורכים ואשר נתגלגל בסופו של דבר לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (קד"ש 951) נדפסו רק תקנות המייסדים (חנוכה תרמ"ב) של 'חברת פתח-תקוה' (עמ' מז-נב).
ציטוט מיומנו של שטמפר:⁷⁶ קטע קצר על ראשית דרכו של שטמפר בארץ (עמ' יט; קיא).

(ב) תעודות ללא ציון המקור: רוב התעודות שנעשה בהן שימוש ללא ציון המקור הגיעו לידי העורכים כנראה מארכיונה של משפחת סלומון, אך מטעמים שונים העדיפו העורכים שלא לציין זאת.

- (1) שטר הקניין המקורי של חלקת קסאר (אב תרל"ח). בטקסט הסיפור צוטטו פרטים שונים שדיוקם מעיד על שימוש במסמך כתוב שהיה לפני העורכים (עמ' יח).
- (2) ספר החשבונות של היישוב. ממנו צוטטו תפקידי החברים בשנה הראשונה וסכומי הכסף שקיבלו תמורת עבודתם (עמ' כה).⁷⁷
- (3) תכנית הגרלת הבתים הראשונים בחלקת קסאר (עמ' לא).
- (4) החוזה לקניית אדמת טייאן (סיון תרל"ט) (עמ' לו).
- (5) מסמך מתקופת הסכסוכים בין המייסדים ל'שותפי חלקת טייאן', שבו מציעים הראשונים תנאים טובים לחדשים כדי שיבואו לבנות את ביתם בחלקה הראשונה (עמ' מג).
- (6) מכתבו של שטמפר לסלומון (תרמ"א-תרמ"ב). שבו תומך הכותב בשיבה להתיישבות על גדות הירקון ('סלמה' בלשונו). ציטוט חלקי בלבד (עמ' קעג).

מסמכים רבים שימשו לכתובת יומנו של טוביה סלומון, שעליו נתעכב להלן. במקרה אחד נעשה שימוש חלקי וללא ציון המקור בטיטת מכתבו של א"ל פרומקין מתרמ"ג, שהגיע אל העורכים יחד עם מכתבים רבים מארכיונו. רק הקטע המתאר את 'הירקונים' וסבלותיהם נדפס (בעמ' קנט), ואילו פרטים נוספים נגזרו ופורסמו מאוחר יותר בידי דרויאנוב בספרו, שעליו עוד נעמוד בהמשך.

74 תודתי לד"ר י' קניאל על זיהוי כתב-ידו של הכותב.

75 על החברה ומסמכה אני מקווה לעמוד במקום אחר.

76 'היומן' הוא למעשה כרוניקה משפחתית שנשמרה בירושלים בידי שמעון שטמפר, נינו של יהושע שטמפר. 'היומן' מצוי עתה בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

77 אין ספק שאילו לא היה מונח לפני העורכים מסמך כתוב לא יכלו לציין את גובה המשכורת (6 גרוש ליום).

(ג) מסמכים שנגנזו בידי העורכים: לא כל המסמכים שהגיעו לידי העורכים פורסמו. הרבה מהם נגנזו ונעלמו ושוב לא חזרו לידי בעליהם. חלק מהם הגיע בסופו של דבר אל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. כל המסמכים האלה הם מארכיונו של משה צבי לוינון, ונראה שלא קוצר היריעה מנע את הדפסתם אלא חששם (המוצדק) של העורכים שפרסום אחדים מהם יערער את מגמתו של הספר, ובייחוד אמורים הדברים בתיאור השנים הראשונות. הוכחה לכך מצויה ברשימת ההשמטות. ואלה המסמכים שנגנזו:

- (1) מכתבו של סלומון (היושב ביפו) אל ידידו בפתח-תקוה, מחדש אדר תרל"ט (צ"ל תר"ם!), בעניין מדידת גבולותיה של חלקת טייאן.
- (2) מכתבים של יחזקאל מנדלמן אל משה צבי לוינון, היושב בפתח-תקוה.
- (3) מסמכי 'אגודת מייסדי הישוב'.

(ד) יומנו של טוביה סלומון: מרדכי סלומון מציין בהקדמה, שפרט למסמכים שנאספו היה לפניו יומנו של טוביה סלומון, אשר הקפיד לרשום את דברי אביו. נראה שלא תמיד הסכימו העורכים עם בני סלומון ולא רצו לקבל את נוסח הדברים כלשונם ולכן נדפסו כמה קטעים מהיומן בצירוף הערת שוליים 'ע"פ יומנו של טוביה סלומון'. הקטעים שצוטטו ביומן הם בעיקר תיאורים ספרותיים שלא על-פי מקורות כתובים, שנועדו להגדיל את חלקו של יואל משה סלומון בפרשת פתח-תקוה. ואלה הקטעים:

- (1) נאום ליל הסדר הראשון שבו מפארים גוטמן ושמטפר את סלומון ומפעלו (עמ' כו-כח).
- (2) דבריו של סלומון לתושבי ירושלים, אשר ביקשו להצטרף מיד לחבורה בקיץ תרל"ט, בדבר הצורך במתינות ובוהירות (עמ' כו, כח).
- (3) נאומו הארוך של סלומון בפני המתיישבים החדשים, 'שותפי נחלת טייאן', עם חתימת תנאי ההצטרפות (עמ' לח-מ).
- (4) תיאור דראמטי של סלומון כקברניט הנוטש אחרון את אונייתו הנטרפת (כלומר, פתח-תקוה הנהרסת), וזאת רק לאחר שחלה אנושות (עמ' פט-צא).

לסיכום: למרות החומר הרב, הגלוי והנסתר, שנכלל בספר (ובפרט אמורים הדברים בסקירת חמש-עשרה השנים הראשונות), חובה עלינו להתייחס בזהירות רבה למובאות מתוכו. תכופות אין לפנינו חומר מקורות ראשוני, אלא מבט לאחור מתוך זווית ראייה מיוחדת ואף מגמתית על האירועים והתקופה.

11. זכרונות זרח ברנט: נערכו בידי יהודה הלוי שחטר, ירושלים תרפ"ט, עמ' 8-19. נדפסו שוב אצל: א' יערי, זכרונות ארץ ישראל, א, עמ' 271-285 (ציטוט העמודים על-פי מהדורת יערי). הכותב,⁷⁸ סוחר יליד רוסיה שישב בלונדון, עלה ארצה לראשונה בתרל"ב (1872). חזר ללונדון ועלה

78 עליו ראה: א' אורן, חיבת ציון בבריטניה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 34-35.

שוב בתרל"ד. בתרל"ח הצטרף למייסדי פתח־תקוה והוא שמימן, על־ידי הלוואה, את רכישת חלקת קסאר. מכל העדויות עולה שלא היה שותף ליישוב בשנה הראשונה (תרל"ט) ושהה אז בלונדון.⁷⁹ רק בסתיו תר"ם בנה ברנט את ביתו בפתח־תקוה ומכאן ואילך היה תושב המקום לסירוגין עד 1887, כאשר נסע ללונדון לצורך עסקיו. מששב ארצה היה הזים העיקרי בבניית שכונת 'נוה צדק', הסמוכה ליפו, ב־1890.

חשיבות עדותו מקורה בכך שנכתבה בידי סוחר אמיד, שהתגורר במקום עם משפחתו במשך שנים אחדות, ואשר למרות מעורבותו בפרשת הקנייה לא הסתבך בפרשת נחלת טייאן, כפי שאירע לקוני החלקה, סלומון, גוטמן וגרינגרט, ולא היה מעורב בפולמוסים החברתיים.⁸⁰ מכאן ריחוקו מן הפולמוס החרדי שבין המייסדים לקוני טייאן, ולכן ניתן להניח שעדותו לא נפגמה בגלל המחלוקת. יחד עם זה יש לזכור, שהדברים נכתבו לאחר שנים רבות, בעת שהמחבר עבר את שנתו השמונים־וחמש, ולכן נראה שטעה וערכב את סדר השנים בין תר"ם לתרמ"א.⁸¹ נוסף על כך היה המחבר רחוק מעבודת האדמה מאז 1887. חסרון נוסף הוא בכך, שלא הכותב עצמו ערך את הדברים.

זכרונות ברנט חשובים גם בשל תיאורי הווי החיים ביישוב הקטן שהוא מכיל ראשון, עדות שרק ספרו של ראב עולה עליה במהימנות.

12. אברהם אלטר דרויאנוב: כתבים לתולדות חיבת ציון, ג, תל־אביב תרצ"ב, חלק המילואים, טורים 277–328.

כעשר שנים לאחר ראשיתה של תנועת חיבת ציון ביקש משה ליב לילינבלום לסכם את צעדיה הראשונים בספרו־דרך לעבור גולים. מיד לאחר שציין את יסוד ראשון־לציון בידי לבונטיץ נדרש לילינבלום גם ל'פתח־תקוה הירושלמית'.⁸²

ש"ל ציטרון, אשר במלאת חצי יובל שנים לתנועה ביקש לסכם את התקופה בספרו תולדות חיבת

79 עובדה זו עולה ממכתבו של פינס לשולחיו ב'קרן מזכרת משה' מיום 4.1.1879.

80 ראויים לציון מיוחד זכרונותיהם של בתו חנה טרגר, אשר כבר בראשית שנות העשרים פרסמה את ספר זכרונותיה מאותן שנים: Hanna Trager, *Pioneers in Palestine*, London 1923, ובמיוחד פרק 1, עמ' 1–22. המחברת היתה בשנים ראשונות אלה כבת 8–10, ומאורעות אחדים שהתרחשו אז נחרתו עמוק בלבה. ללא ספק שמעה ברבות השנים את זכרונות הוריה על אותם ימים, אולם היא הצליחה להציג את סיפורה מזווית ראייתה של ילדה קטנה ובכך ייחודה.

81 על־פי עדותו (יערי, זכרונות ארץ ישראל, עמ' 277) אפשר להבין, למשל, שהמאורעות המתוארים שם נחרשו בשנה הראשונה (תרל"ט), מפני שאחר כך הוא מתאר את טקס הבאת היבול הראשון לירושלים (שם, עמ' 279). אולם קודם לכן הוא מציין שהמתיישבים העבירו את בני משפחותיהם מיפו לפתח־תקוה, מאורע שהתרחש רק בסתיו תר"ם.

82 מ"ל לילינבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 6. הספר עצמו נחתם בתרנ"ג (1893). מהדורה חדשה ראה: ש' בריימן, כתבים אוטוביוגרפיים של מ.ל. לילינבלום, ג, ירושלים תש"ל. הציטוט בעמ' 11.

ציון,⁸³ מבקש גם לרדת אל שורשי התנועה תוך-כדי העלאת הטענה כי לא הפרעות ושנאת ישראל הם שגרמו לייסוד התנועה, אלא שורשיה נעוצים ברעיונות ובמעשים שקדמו לכך.⁸⁴ את הניצנים ראה ציטרון ברעיונותיהם של נוצרים בשנות השלושים של המאה ה"ט, וכן בקלישר ובאלקלעי, ואילו בתחום המעשה אין המחבר מקפח את פתח-תקוה הירושלמית, אלא שתיאורו מבלבל ולעתים אף תמוה.⁸⁵

מסיבות שונות לא יצא לאור חלקו השני של הספר של ציטרון וראשי התנועה הטילו את המלאכה על דרויאנוב,⁸⁶ אשר ביקש לכנס את המסמכים לתולדות ראשיתה של התנועה וזאת בלוויית הערות וביאורים. לאחר עיכוב של כמה שנים, עקב תלאות מלחמת העולם הראשונה, יצא לאור הכרך הראשון באודסה בשנת תרע"ט (1919).

המסמך הראשון, שאותו ראה העורך כמבשר את תקופת חיבת ציון, הוא מכתבו של פרידברג ליה"ל מיום ט"ו באלול תרמ"א. במכתב זה דן הכותב על הצורך בהתארגנות הסופרים לנוכח אזלת ידה של המנהיגות המקובלת מול גלי הפרעות. כך החלה, לדעתו של דרויאנוב, תקופת חיבת ציון. נאמן לשיטתו מופיעה פתח-תקוה, לראשונה בנושא עיקרי במסמך כתוב, רק במסמכים משנת תרמ"ה (עמ' 429). כאשר פנו גוטמן ואחרים מתושבי יהוד אל ראשי חובבי ציון וביקשו מהם לתמוך בהם. עד אז לא ראה העורך כל קשר בין היישוב לתנועת חיבת ציון.

בשנת 1921 עלה דרויאנוב, יחד עם ביאליק ואחרים, ארצה ולאחר זמן הוציא את הכרך השני (בתרפ"ה). במבוא לספר הבטיח העורך כי בעת כינוס הכרך השלישי יוסיף מסמכים נוספים שמקורם בשנים שאותן סקר קודם (תרמ"ב-תרמ"ט).

הכרך השלישי הופיע בתרצ"ב. מחציתו הראשונה הוקדשה למסמכים משנת תר"ן. מחציתו השנייה הכילה, כהבטחת העורך, חלק מילואים והמסמך הראשון המופיע שם⁸⁷ הוא תקנות חברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', שהותקנו באביב תרל"ו. מאלפים דברי דרויאנוב בשולי המסמך, בבואו להסביר מדוע מצא להקדים, כתריסר שנים לאחר שהחל בעבודת האיסוף והעריכה, את ראשית חיבת ציון בשש שנים תמימות:

בהקדמה לכרך א' אמרנו שמטרת ספרנו היא להציב זכרון נאמן למעשיה ופעלה של חבת ציון ... משנת תרמ"א ועד יום הוסד הוועד הרשמי. לאחר שנכתבו הדברים האלה באו לידינו

83 הספר הופיע באודסה בתרע"ד (1914). סקירתו של העורך נחתמת בתר"ן (1890).

84 שם, עמ' 3.

85 תיאורו של ציטרון על יסוד פתח-תקוה לקוי באי-בהירות. במקום אחד (עמ' 52) טוען ציטרון שחברת 'גאולת הארץ ועבודת האדמה' שנוסדה בתרל"ו התכוונה לקנות את אדמת אמלכס, קביעה שאינה עומדת במבחן הביקורת. במקום אחר (עמ' 204) מובא סיפורה של פתח-תקוה בקיצור רב והמאורע העיקרי המצוין שם היא הקדחת. טענתו שהמתיישבים נסו מפניה לערים ירושלים, צפת וחברון מעידה שכלל לא היה בקיא בפרשה. סיפורה של יהוד מובא אצלו כהמשך ישיר ובלתי נפרד ליסוד פתח-תקוה. ייתכן שממנו קיבל דרויאנוב את הקביעה כי חברת 'גאולת הארץ ועבודת האדמה' היא שייסדה את פתח-תקוה, ומשום כך הביא דרויאנוב את תקנותיה כמסמך הראשון בחלק המילואים לכרך השלישי של ספרו.

86 אברהם אלטר דרויאנוב (1870-1939) היה יליד רוסיה ושימש מזכיר הוועד האודסאי של חובבי ציון בשנים 1905-1905. עלה ארצה ב-1921. בראשית שנות העשרים ניהל את הוצאת דביר. עליו ועל יצירתו ראה: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית החדשה, א, תל-אביב תש"ך, עמ' 562.

87 בעמ' 277.

כתבים אחדים מלפני חיבת ציון שיש בהם ענין לדברי הישוב החדש [ההדגשה שלי — ר"י] וביחוד הישוב החקלאי בארץ ומפני חשיבותם נראה לנו להביא גם אותם בספרנו אף כי מלפני שנת תרמ"א הם.

כך אירע שעל-ידי פרסום מסמך זה, שעיקרו מצע של אחת החברות לעבודת האדמה ביישוב הישן, שחלק מחבריה יסד את פתח-תקוה, וכן על-ידי הדפסת עוד כמה ממסמכי פתח-תקוה מן השנים תרל"ט–תרמ"ב בספר הרשמי של תנועת חיבת ציון, הוכרו פתח-תקוה 'הירושלמית' ותולדותיה כחלק מן המפעל הציוני ומתנועת התחייה הלאומית וכמבשרות את ראשית העת החדשה. מדוע החליט כך דרויאנוב, בעוד שלילינבלום, כפי שראינו קודם, בבואו לסכם את ראשית תקופת התחייה, לא הכליל את פתח-תקוה בין יתר מפעלי תנועת חיבת ציון? דומה שניתן למנות שלוש סיבות מצטברות:

- (1) שאיפתה הטבעית של כל תנועה שנתמסדה לחפש את שורשי הרעיון והמעשה מוקדם ככל האפשר, תופעה שכבר עמדנו עליה בספר של ציטרון, אם כי דרויאנוב לא הרחיק כקודמו, שביקש את שורשי התנועה הציונית בראשית המאה הי"ט.
- (2) עשר שנות ישיבתו בארץ קודם לחתימת ספרו.
- (3) המאמצים שעשו טוביה סלומן ואולי גם יערי-פולסקין להעביר לדרוואנוב הבהרות ותעודות משנים אלה.⁸⁸

מעניין שדרוואנוב לא ראה את ספר היובל עצמו, למרות שנדפס ארבע שנים לפני חתימת ספרו. נראה שהספר עדיין היה גנוז, משום כך השתמש במאמרו של גולדמן ב'האסיף' (תרמ"ה) כחומר רקע להבנת האירועים. כמו כן ניתן לראות על-פי רשימת המסמכים שפרסם, שחלקם כבר נדפסו בספר היובל, ואין להניח שדרוואנוב היה מפרסם מסמכים אלה שוב.⁸⁹ דרוואנוב כלל בחלק זה של ספרו תשעה מסמכים שנמסרו לו ככל הנראה על-ידי יערי-פולסקין, אשר כפי שצינו קודם אסף בשנים תרפ"ו–תרפ"ח מסמכים רבים לצורך כתיבת ספר היובל. ואלה המסמכים, על-פי סדר הדפסתם:

- (1) קול קורא: תקנות חברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' והסכמת מאיר אוארבך, ניסן תרל"ו. על-פי העתקה מפנקסו של ד"ר מזיא, רופאה של פתח-תקוה בסוף המאה הי"ט. ההעתקה נתגלגלה לידיו של פנחס גרייבסקי (מסמך 1109, טורים 277–284).
- (2) הכרזת יסוד 'חברת פתח-תקוה', היא תבורת 'שותפי נחלת טייאן' (ח' תמוז תרל"ט). על-פי הערתו של דרוואנוב כתוב המסמך בכתב ידו של יהודה הלוי, מראשי העדה האשכנזית בירושלים. נמסר על-ידי יערי-פולסקין (מסמך 1110, טורים 285–286). כיום בארכיון 'יד לבנים' בפתח-תקוה.

88 דרוואנוב מעיר בספרו (שם, טורים 293, 294, 304, 311), כי טוביה סלומן ניסה להסביר לו את הרקע ההיסטורי של מסמכים אחדים, ובייחוד של אלה הקשורים ל'אגודת מייסדי הישוב'. בדרך כלל קיבל דרוואנוב את הערותיו של טוביה סלומן וכך אירע שהיסטוריון זה למד על האגודה מפי בנו וממשיך דרכו של יריבה הגדול ביותר — ואל משה סלומן. על התעודות שהראה יערי-פולסקין לדרוואנוב ראה לעיל.

89 דרוואנוב הדפיס בספרו את פרשת הניסיון לרכוש את אדמות יריחו בהעתקתו של טוביה סלומן, למרות שהתעודה הופיעה בספר היובל (עמ' יא).

- (3) מכתב-נוזיפה של ראשי האשכנזים בירושלים אל מנהלי פתח-תקוה בדבר הזנחת חולי הקדחת (י"ז באב תר"ם) (מסמך 1111, טור 288). נדפס בספר היובל, עמ' מה (מארכיונו של לוינון).
- (4) ייפוי-כוח של 'שותפי נחלת טייאן' לארבעה מחבריהם, שייצגו אותם בפרשת הסכסוכים בינם ובין המוכר (כ"ח בתשרי תר"ם). פרסום מקוטע ללא שמות 16 החותמים. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (טור 291).
- (5) ייפוי-כוח כנ"ל ללוינון ובלום, מראשי חברת שותפי נחלת טייאן, שייצגו אותם כנגד גוטמן (ט"ו בשבט תר"ם). פרסום מקוטע ללא שמות 34 החותמים שהוזכרו. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (טור 291).
- (6) ייפוי-כוח של 'אגודת מייסדי הישוב' לשבעה מחבריהם (ב' בתמוז תרמ"א). ללא שמות החותמים. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (טור 292).
- (7) 'קול קורא'. תקנות כתב התקשרות והסכמות של 'אגודת מייסדי הישוב', שנדפסו בידי פרומקין בקיץ תרמ"א. המקור: ארכיון יערי-פולסקין, מתוך ארכיון א"ל פרומקין שנתגלגל לידו (מסמך 1113, טורים 293–328). נדפס בחלקו בספר היובל, עמ' נג–עב.⁹⁰
- (8) 'תקנות חברת פתח-תקוה', ירושלים, דפוס סלומון, תרמ"ב. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (מסמך 118, טורים 336–343). נדפס בספר היובל, עמ' מז–נב.
- (9) העתקת טיוטת מכתבו של יואל משה סלומון מתרמ"ב, שנעשתה בידי בנו טוביה, על פרשת ניסיונותיו של יואל משה לרכוש את אדמות יריחו ודוראן בשנות השבעים (טורים 520–521).⁹¹
- יערי-פולסקין הציע לדריאנוב מסמכים נוספים. וכפי שעולה מרמזים שונים בשולי הערותיו של דריאנוב בספר, מתברר שראה מסמכים נוספים שאסף יערי-פולסקין, אולם לא ייחס להם כל חשיבות. כך, למשל, מעיר העורך בשולי הערותיו לכתבי ייפוי-כוח של קוני טייאן (טור 292): '... בארכיונו של מר יערי-פולסקין מצאנו כמה מכתבים מאת מאנדילמן ל כל א ין ש ו ם ע ר ך ' [ההדגשה שלי – ר"י].
- דריאנוב אינו רק המעתיק והמביא לדפוס של המסמכים; לא פעם הוא מנסה גם לפרש וללבן דברים סתומים. מכיוון שלפני העורך לא היה ספר היובל, ביקש למצוא הסבר לכמה פרשיות בכתבתו של גולדמן בהאסיף (תרמ"ה), ומשם העתיק קטעים ארוכים, אשר לדעתו יכלו לשפוך אור על הרקע למסמך. כך אירע שכאשר הביא דריאנוב את גירסת גולדמן לפרשת 'שותפי נחלת טייאן' והסכסוכים בינם ובין המייסדים, הומעטה שוב דמותם של שותפי הנחלה, ולמעשה המשיך דריאנוב את המגמה הכללית שעמדנו עליה קודם.
- טוביה סלומון ניהל חליפת מכתבים עם העורך והשתדל כמיטב יכולתו להשפיע עליו שיפרסם את גירסתו שלו, כפי שהופיעה בספר היובל. נראה שדריאנוב הסכים עם מרבית הערותיו ואף הדפיס קטעים מהן, בעיקר אלה העוסקות בטיבם של 'שותפי נחלת טייאן' (עמ' 290–291). אולם במקרה אחד שבו ביקש טוביה סלומון להוכיח שתקנות 'אגודת מייסדי הישוב' שפרסם דריאנוב (עמ'

90 החוברת המקורית מסתיימת בתקנות האגודה, אולם דריאנוב מצא עוד קטע, שאינו מציין את מקורו, המכיל את התקנות עבור השותפים האפשריים בגולה וכן 'חשבון התייסדות קאלניע בארץ הקדש', שאותם הדפיס.

בית הכנסת בפתח-תקוה (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

292–320) מאוחרות לתקנות המייסדים, תיקן אותו העורך על-ידי כך שהביא ציטוט מ'הלבנוך'⁹² המוכיח לדעתו שהתקנות נדפסו בתרמ"א. לסיכום: העורך ראוי לשבח על שפרסם את המסמכים על ראשית תולדות פתח-תקוה, מה עוד שחלק מהם (בהערכת ד"ר מזיא) אינם מצויים בידינו. אמנם דרויאנוב לא הצליח לעמוד על מכלול הבעיות הסבוכות הקשורות לנושא, אולם נראה שניסה להתמודד כמיטב יכולתו עם הבעיה בעזרת מעט המקורות שעמדו לרשותו. תרומתו העיקרית להיסטוריוגרפיה של פתח-תקוה 'הירושלמית' מתבטאת בכך שכלל את המקורות בספר היסוד לתולדות הציונות, ועל-ידי כך סולק המכשול האחרון בדרך להכרת המעשה כחלק בלתי נפרד ממפעלותיה של התנועה הציונית.

13. ג צ ל ק ר ס ל (עורך): אם המושבות פתח תקוה תרל"ח-תשי"ג, הוצאת עיריית פתח-תקוה, פתח-תקוה תשי"ג. זהו ספר היובל השני שזכתה לו פתח-תקוה, בעריכתו של אחד מן המובהקים שבחוקרי ארץ-ישראל.⁹³

92 הלבנוך, יח (א' בכסלו תרמ"ב), גיליון 12, עמ' 95.
93 וראה עליו אצל: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, ג, עמ' 1356. פרטים על אחדים מספריו ראה שם, כרך יח, עמ' 5486.

העורך, אשר כתב בעצמו את כל החלק ההיסטורי, נטל על עצמו, כדבריו, לסכם 75 שנות חיים תוך הסתמכות על אלפי מקורות בדפוס. יש לזכור שלגביו, כמו לגבי רבים אחרים, היתה פתח־תקוה לא רק נקודת יישוב, אלא גם פרק בראשית דרכו בארץ כפועל חקלאי, ועובדה זו הטביעה את חותמה על דפי הספר.

גם כאן, כבספר היוכל הראשון, נסקרות השנים הראשונות ופרשת השאיפה לעבודת האדמה וזכות שיוקדש להן פרק גדול יחסית (80 עמוד מתוך 534 עמודי הסקירה). דומה שתמצית השקפתו של המחבר־העורך, שהינחתה אותו בכתיבה, מובעת בפרק הראשון, שבו הוא מתפלמס עם לילינבלום, שקבע בשעתו כי פרשת השנים הראשונות שייכת להוויית היישוב הישן. קרסל שולל גירסה זו ומביא את טיעונו של יבנאלי,⁹⁴ לפיהם מחוללי העלייה הראשונה הציונית נשארו ברוסיה. ואילו בניגוד להם, מוסיף קרסל, עלו מחיישבי פתח־תקוה על הקרקע. כש'בראשם צועדים המעוררים עצמם' (ההדגשה במקור). מיד לאחר מכן קובע המחבר שיש להפריד את פרשת פתח־תקוה ממפעלי מונטיפיורי ויסוד מקוה־ישראל ולחפש את שורשיו במקום אחר.

קרסל מחפש את שורשי המעשה בעליית האשכנזים לארץ־ישראל. אלא שבניגוד לעורכי ספר היוכל הראשון, שהזכירו רק את הפרושים, הוא מציין גם את עליית החסידים, תלמידי ה'חת"ם סופר' וכולל הו"ד, כמבשרים את המעשה. לסיכום מבקש המחבר לבודד את יסוד פתח־תקוה מהוויית החיים של היישוב הישן, תוך־כדי ניסיון לחפש את שורשיו בתופעות ובגופים שהיו מעוגנים ביישוב הישן עצמו.

אולם, למרות השימוש הרב במקורות מודפסים (חלקם נדירים, ורק בקיאותו של קרסל עמדה לו לחשפם) שוב נדונה פרשת השנים הראשונות לאור התדמית שנוצרה כבר על־ידי עורכי ספר היוכל הראשון והבאים אחריו. מחצית יובל השנים שחלפה בין פרסום שני הספרים לא הביאו עמה חידוש עקרוני בדיון על שנותיה הראשונות של פתח־תקוה.

יש לציין כי בהכנת הספר שותפה ועדה ציבורית בראשות ז' יואלי,⁹⁵ שכתב כי 'הרצון המשותף לכל חבריה לא להחריף ניגודים [ההדגשה שלי — ר"י] ולהתגבר על חילוקי הדעות אפשרו להביא את הדברים לבית הדפוס על דעת הועדה כולה'.⁹⁶

14. יהודה ראב (בן עזר): התלם הראשון, ירושלים תשט"ז.

המחבר היה אחד מראשוני חבורת המייסדים ואיש אינו חולק על כך שהוא ואביו, אליעזר ראב, אכן עיבדו במו ידיהם את אדמת פתח־תקוה בכל אותן השנים הראשונות.

94 בעמ' 2.

95 כבר הצבענו על כך שנעלמו מאתנו שמותיהם של חברי ועד ספר היוכל הראשון, ואילו כאן נזכרים (בעמ' 574) שמות חברי הועדה, דומה שייצגו את מירב הדעות הפוליטיות שרווחו באותן שנים.

96 שם, שם.

למרות שהספר נדפס רק לאחר מותו של יהודה ראב (1858–1948), נאמנה עלינו עדותו של בנו בנימין שהדברים נכתבו בתרפ"ט–תר"ץ.⁹⁷ עד אז לא טרת ראב לפרסם דבר, אם כי נראה שלקראת הדפסת ספר היובל הראשון הסכים להעלות את זכרונותיו על הכתב. בספר עצמו נדפס בסופו של דבר מעט מאוד ממה שביקש לפרסם, ואף מה שנדפס נושא אופי אפיוזדי-פיקאנטי בדרך כלל כמו תיאור השומר האגדי אבו דאוד (עמ' קן–קנב), סיורו של המחבר לבדו בפתח-תקוה ההרוסה ומציאת גופת הבדואית באביב תרמ"ב (עמ' קסח–קסט).

עורכי ספר היובל קיפחו את חלקו של יהודה ראב וייתכן שלא פרסמו מסמכים שמסר.⁹⁸ הם גם לא הזכירו אותו בספרם, בחלק המנציח את הבונים הראשונים, אלא בפרק העוסק בשיקומה של פתח-תקוה, בעוד שהזכירו לפניו אנשים שחלקם במעשה היישוב היה שולי וקצר יותר.⁹⁹ לראב עצמו הוקדשו בסך הכל שלושה עמודים וחצי (עמ' קפז–קצב), ואת חלקו בשנים הראשונות מסמכים העורכים בעשר שורות (!) בלבד.

אמנם עורכי הספר מזכירים (בעמ' קצב) שראב שלח כבר בשנות התשעים תזכיר מפורט לבינשטוק, ראש ועד חובבי ציון דאו, אך את המסמך החשוב הזה נמנעו לפרסם, מפני חששם שהמעיין ימצא שהוא סותר את התמונה שביקשו לצייר. בסופו של דבר פורסם התזכיר בשבועון אגודת האיכרים 'בוסתנאי', בגיליון שהוקדש כולו ליובל השישים של פתח-תקוה.¹⁰⁰

האכזבה שהנחילו לו עורכי הספר דירבנה כנראה את ראב להעלות בכתב את סיפור המעשה, ולמרות שחלפו למעלה מחמישים שנה נראה שדייק בעובדות ונוסף על זכרונו המצויין נעזר גם בתעודות המשפחה שנשתמרו אצלו.¹⁰¹

עדותו של ראב חשובה מטעמים אחדים:

- (1) יהודה ראב היה מעורב, כמו ידיו, בכל פרשת השנים הראשונות, מתחילתה (למעט הקנייה) ועד לנטישת המקום. בקיץ תרמ"א נותרו הוא וגוטמן במקום לבדם, עד שנטשוהו.¹⁰²
- (2) למרות מעורבותו הרבה בכל הפרשה, דווקא בפרשת קניית הקרקע והקמת חברת 'שותפי נחלת טייאן' — מעשים אשר המיטו בסופו של דבר שואה על היישוב הקטן — לא היה ראב מעורב. בשנים הראשונות היו הוא ואביו שותפים זעירים ביותר ואף הפסידו את חלקתם הראשונה בסוף תרל"ט.¹⁰³ לכן יכול היה ראב להעיד נאמנה, כשהוא משוחרר מטעמו המר של הפולמוס החריף,

97 על-פי עדות בעל-פה של אהוד בן עזר, בנו של בנימין, עובד כתב-היד וחלו בו השמטות.

98 נכדו, אהוד בן עזר, סיפר לי בעל-פה שרבים מן המסמכים שנמסרו בשעתו לעורכים לא הוחזרו לו.

99 לעומתו זכה אביו אליעזר 'למקום טוב', ודמותו נסקרה במקום החמישי במניין הביוגרפיות (עמ' קכו–קסט). קדם לראב בפרק על מייסדי ובוני המושבה אשר זליג בלום מקוני טייאן, וזאת למרות שעורכי הספר ציינו במפורש בראשית הסקירה (עמ' קמ) שחלקו לא היה גדול ביותר. אפילו השומר האגדי אבו דאוד הוזכר לפני ראב.

100 בוסתנאי, שנה י (תרצ"ח), גיליון כ, עמ' 29. מעניין שקרסל, אשר ציין את התזכיר בהערת שוליים בספרו, כלל לא עמד על חשיבות הפרטים שם, למרות שבהקדמתו לספר כתב כי אילו נדפס קדם היה משנה את פני המקור.

101 כעדות בנו בנימין במבוא לספר, בעמ' 17.

102 החלם הראשון, עמ' 82.

103 על מצבם הדחוק מעיד גם פינס בכתבתו בהמליץ (ראה לעיל). כן מספר ראב בזכרונותיו (עמ' 73) כי בשלהי תרל"ט, לאחר שלא הצליחו לאסוף את הסכום הדרוש לקניית חלקתם, הפסידו את אדמתם והיו לפועלים שכירים אצל דוד גוטמן.

אשר הדיו נשתמרו היטב בין דפי ספר היובל הראשון עוד כעבור חמישים שנה לאחר המחלוקת.
(3) המחבר היה מהיחידים מבין כל חברות המייסדים אשר נותר בפתח-תקוה לאחר חורבן יהוד בתרנ"ג. כל ימיו עברו עליו בעבודת האדמה והוא היטיב לזכור כל פרט ופרט.¹⁰⁴

מן הראוי לציין את תרומתו הבלעדית של ספר הזכרונות של ראב להבהרת קורות השנים הראשונות מן הבחינות האלה:

(א) פרסום התזכיר לבינשטוק (1891-1893 בערך). המכתב הקצר, שכבר נדפס ב'כוסתנאי' בתרצ"ח וחזר ונדפס בספר של ראב (עמ' 55-57), הוא, למרות יריעתו הקצרה, מן התעודות החשובות ביותר לתולדות ראשית פתח-תקוה. בתעודה מוזכרים במפורש שמות אנשים, סכומי כסף, פרטים כלכליים ועוד, וזאת בדיוקנות רבה. יש בתעודה משפט קצר המתייחס לסיבת המחלוקת עם 'שותפי נחלת טייאן' וממנו אנו יכולים לאמת את הנחתנו שהסיבה לפולמוס היתה בראש וראשונה משפטית, ושהצדק היה עם השותפים ולא עם ראשי המייסדים, כטענת מחברי ספר היובל.

(ב) תיאור יסוד החברה. למרות שלא היה בין הקונים והעדים בקיץ תרל"ח, ראב הוא היחיד המספר (בעמ' 54) כיצד נוסדה חברת השותפים ומתי, מי היו האנשים ומה היו תנאי הכניסה לחברת השותפים.

(ג) תיאור השנה הראשונה. אמנם כבר העידו פינס, המבורגר, גוטמן וסלומן על אירועי אותה שנה, אולם מכיון שראב התרכז בספרו בתיאור ההווי וחיי היומיום ביישוב, לפנינו העדות החשובה ביותר על מה שהתרחש בתוך קבוצת המבנים הקטנה בתרל"ט, קודם שנבנו בתי המתיישבים. בין התיאורים היפים יש להזכיר את פרשת החריש הראשון (עמ' 63-64), שאותו ראה המחבר (בצדק) כראשית המעשה ואותו נתן כשם לספרו. הספר שופע תיאורים של התקריות עם הערבים ושל פרשת השמירה ועבודת האדמה כפי שהתרחשו למעשה.

(ד) תיאור השנה השנייה והשלישית. רק באמצע שנת תר"ם החלה פתח-תקוה להיבנות למעשה, ומיד צצו המחלוקות. אין להתפלא אפוא שכל העדויות (פרט לזו של ברנט) מעוותות את מה שהתרחש בין המייסדים ובין 'שותפי נחלת טייאן'. אצל ראב, המדייק יותר בעדותו, מצויים פרטים נוספים על הסיבות למחלוקת. ראב גם מונה כעשרה שמות של מתיישבים הניתנים לאימות על-פי מקורות נוספים, אם כי שכח להזכיר (ודומה שכתום לב) כעשרים שותפים אחרים שהתיישבו במקום לזמן קצר בקיץ תר"ם, וביניהם משה צבי לוינון, ראש חברת השותפים. מעדותו של ראב ניתן להבין שגם לאחר הקדחת המשיכו המתיישבים לשבת שם בסתיו תרמ"א, ובכך הוא סותר את הטענה המקובלת שהיתה זו הקדחת של קיץ תר"ם שחיסלה את היישוב.

104 למשל, הוא זכר את כיוונו ואת מקומו של החריש הראשון (התלם הראשון, עמ' 63).

לסיכום: למרות שהדברים הועלו על הכתב לראשונה רק כחמישים שנה לאחר המעשה, אישיותו של הכותב, השנים הרבות שעשה בפתח-תקוה קודם כתיבת הדברים וניסיונו הרב בחקלאות, עושים את זכרוניו למסמך מהימן ביותר המתאר את שנותיו הראשונות של היישוב.

15. בן ציון גת: הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשכ"ג. הפרק על פתח-תקוה בעמ' 335-342.

זוהי עבודת הדוקטור הראשונה (נחתמה באב תש"ז) העוסקת בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, ולכן מן הראוי לבחון כיצד התייחס החוקר לראשיתה של פתח-תקוה. פרשה זו מופיעה בחלק השלישי של הספר, בפרק על מבשרי התחייה ביישוב, המכיל את תולדות יסוד השכונות מחוץ לחומה, השאיפה לקרקע וסקירת ניסיונות ההתיישבות, החל בישראל ב"ק בג'רמק ועד פתח-תקוה. למרות שהמחבר הצליח לא פעם לבחון ולבקר את המקורות הנדפסים כלשונם ולא ניסה לערער אפילו על אחד מהם, גם לגבי דידו היה ספר היובל הראשון 'אורים ותומים' לכל דבר.

סיכום

עקבנו אחרי השתקפותן של שנות הבראשית בפתח-תקוה בהיסטוריוגרפיה של היישוב לאורך 75 שנים. עוד לפני שמלאה ליישוב מחצית השנה כבר זכה לשני סיכומים ראשונים מידי פינס והמבורגר. ומעניין שלמרות הבדלי ההשקפות ביניהם לא ראה איש מהם במעשה 'אתחלתא דגאולה', וזאת בגלל היקפו הצנוע של המפעל באותם ימים. לאחר מכן שקעו מתיישבי פתח-תקוה ב'יום קטנות', שעיקרו עמל כפרך, כשלונות ופולמוס וייתכן שלא התפנו לכתוב את תולדות היישוב. כך קרה, שפרט לידיעות קצרות, שרובן תיאורים חטופים, שנתפרסמו בעיתונות, אין בידינו אף תיאור מפורט על הקורות ביישוב בשנתיים האחרונות של פתח-תקוה ה'ראשונה'. אפילו חורבנו של היישוב עקב עזיבת מרבית מתיישביו בין סתיו לחורף תרמ"א לא הביא איש מהם לידי העלאת הדברים על הכתב ופרסומם. נראה שהמתיישבים היו שקועים תחילה בניסיון לשקם את עצמם לאחר הפסדיהם המרובים ביישוב, ואולי סברו גם שהנה נסתם הגולל על הפרשה כולה.

אפילו ההתעוררות הרבה שחלה ביישוב ארץ-ישראל לאחר פרוץ הפרעות ברוסיה באביב תרמ"א, אשר נחרשו מיד לאחר חורבן היישוב ועוררו תקוות רבות אצל חלק ניכר משותפי פתח-תקוה, לא הביאה לכך שמישהו מבין עשרות השותפים, שחלקם היה בעל כושר ביטוי מעולה (למשל, סלומון, פינס, לוינון) יעלה את קורות היישוב בפני אותן עשרות אגודות ומאות מיהודי רוסיה שגילו התעניינות גוברת והולכת בהתיישבות חקלאית בארץ בכלל ובפתח-תקוה בפרט. שתי חבורות השותפים דאז, ראשי חברת המייסדים וחבורת שותפי טייאן, העדיפו להתארגן, לשגר שליחים לגולה, לנסח תקנות ולחפש אדמה מרוחקת מביצות הירקון. המעט שנדפס בין סוף קיץ תרמ"א לחורף תרמ"ב עוסק ברובו בהתארגנות החבורות שהיו לחברות.

אולם, משהצליחו מייסדי פתח-תקוה לקנות (בחורף תרמ"ב) את חלקת 'יהוד', עליה ביקשו לייסד את היישוב מחדש, קמו שניים מן הבולטים שבהם (סלומון וגוטמן) ופרסמו את קורות היישוב ואת גירסתם לסיבת כשלונה של פתח-תקוה. יחד עם מאמרו של הרצברג שנדפס באותה תקופה הניחו את היסוד למגמה שתלוט בכתיבת קורות שנים ראשונות אלה, שעיקריה הם אלה:

(1) המעטת דמות שותפיהם בעבר — 'שותפי חלקת טייאן' — ויריביהם בהווה — 'אגודת

מייסדי הישוב' — וזאת על-מנת לפגוע במאמציהם של האחרונים להשיג קונים מבין יהודי רוסיה לחלקותיהם ולחדש בעזרתם את היישוב.

(2) פרסום מגמתי של פרשת הקדחת, במטרה להפחיד את המעטים מבין יהודי רוסיה שגילו התעניינות ביישוב הארץ ולהניעם להצטרף ל'אגודת מייסדי הישוב', אשר ביקשה קודם לכן להתיישב סמוך לירקון.

(3) העלמת בעייתיה הסבוכות של חלקת טייאן, שמעמדה המשפטי המפוקפק המיט אסון על כל השותפים בה.

עובדות יסוד אלה, אשר הובאו בצורה לא מדויקת, הפכו להיות נכסי צאן ברזל בהיסטוריוגרפיה של ראשית פתח-תקוה, בלי שאיש ינסה לתת את דעתו על הרקע לכתיבה ועל מגמת הכותבים, ששניים מהם נמנו במפורש עם אחד הצדדים במחלוקת. אין ספק ששתיקתם (התמוהה במקצת) של יריביהם, אנשי 'אגודת מייסדי הישוב', ובפרט משה צבי לוינון ראש החברה, אשר אישיותו הצנועה היא המונחת אולי ביסוד שתיקתו, היא שהביאה לכך שרק גירסתו של צד אחד במחלוקת נעשתה מקובלת. עדויותיהם של פרומקין, ברי"ל, גולדמן ופינס ב'האסיף', שנכתבו בין תרמ"ג לתרמ"ה, נראות כהולכות בתלם שהיתו קודמיהם (למעט פרומקין, בכמה נקודות).

ספר היובל הראשון, שעל מגמותיו הגלויות והנסתרות ניסינו להצביע כאן, היה אמור להביא לפני קהל קוראיו את הגירסה אשר נשתכחה במשך השנים שחלפו משנות השמונים עקב נדירותם של המקורות הראשונים. פרט לכך שהנציחו את מחלוקות העבר כאילו לא חלף מאז יובל שנים, חטאו בעלי הספר בכך שהוסיפו מסורות משפחתיות ללא כל ביסוס ותוך-כדי הבלטת חלקם של יחידים במעשה ומכאן המעטת דמותם של רבים וטובים. עקב זאת לא הופץ הספר ואף נגנו למשך כמה שנים, אולם משנפוצו כרכיו אט אט החלו כותבי קורות היישוב להשתמש בו (בעיקר בפרקיו הראשונים) כחומר גלם עיקרי לסיפורה של פתח-תקוה, בלי שאיש מהם עמד על כוונותיו של הספר, אשר עצם חלוקת פרקיו מאפשרת לקורא להבחין כבר ממבט ראשון במגמותיו אף בלי שיוזקק לארכיונים גנוזים.

יוצאים מכלל הפרסומים המגמתיים שמנינו הם זכרונותיו של ראב"ל ולזכותו יש לומר שהביא את סיפורו מבלי לחלוק על גירסאות אלה או אחרות.

מן הראוי לשאול כיצד קרה הדבר שהפרק הראשון בתולדות פתח-תקוה, שכל הוייתו נעוצה בתחום עולמו של היישוב הישן בירושלים, נתפסה בעיני רבים כחלק בלתי נפרד, או לפחות כתחילתו, של מפעל ההתיישבות החקלאי, שהוא מסממניו המובהקים של היישוב החדש, שהוצג לא פעם כהיפוכו הגמור של היישוב הישן.¹⁰⁵ דומה שרק צירוף של כמה נסיבות, אשר חלקן נצטבר ברבות השנים, הוא שהביא לכך:

(1) מייסדי פתח-תקוה הצליחו לשקם תוך זמן קצר את יישובם שנחרב בחורף תרמ"א על-ידי צירופם של עולי רוסיה ('הביאליסטוקים'). על-ידי כך לא פגמה ההפסקה בת השנתיים ברציפות

105 על התפיסות השונות והגדרת המונחים של היישוב הישן והיישוב החדש ראה: י' ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' — הדימוי והמציאות', קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19; י' קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני בני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה, 6 (תשל"ח), עמ' 3-19.

ישוב המקום, אם כי אין כל ספק ששינתה לחלוטין את דמותה של פתח־תקוה, שקיבלה תוך זמן קצר אופי אחר מכפי שחזוהו מייסדיה יהודי ירושלים.

(2) משנתמסדה התנועה הציונית, ביקשה, כתנועות לאומיות אחרות, לחפש את שורשיה ואת מבשרי הרעיון והמעשה שלה בתקופות רחוקות ככל האפשר. ייתכן שחלק מן הכותבים הרגיש שלא בנוח לנוכח העובדה שאת הדחף הגדול ליסוד התנועה נתן אירוע חיצוני כפרעות תרמ"א.¹⁰⁶ משום כך ביקשו ומצאו את שורשי הרעיון והמעשה בשאיפתם של יחידים וחברות ליישוב ארץ־ישראל, שבהם ראו את ניצני רעיון התחייה המדינית עוד קודם לפרעות תרמ"א, במכתבו של מרדכי סלומון מתקצ"ט (1839),¹⁰⁷ בניסיונות לרכישת אדמות יריחו ודוראן, פרדס מונטיפיורי, ביסוד מקוה־ישראל וכמובן בראשיתה של פתח־תקוה.

(3) מפעל ההתיישבות היה – יותר מכל מפעלי התנועה הציונית – סמל לשיבת ציון המודרנית. כך אירע, שברבות הימים לא יכלו ההיסטוריוגרפים הציוניים (כדרואנוב!) להתעלם מכך שראשיתה של פתח־תקוה היתה הניסיון הראשון להקמת יישוב חקלאי של יהודים בארץ־ישראל, וזאת למרות ההבדלים הרבים בהוויית החיים והקיום שהפרידו בין פתח־תקוה הירושלמית ובין המושבות האחרות שנוסדו על־ידי חובבי ציון.

(4) הצלחתם של הכותבים מבין ידידי המייסדים (פינס, גולדמן) ובניו של סלומון להצביע על יסוד פתח־תקוה כעל פרק יוצא דופן בהוויית היישוב הישן – הוויית קיום שנתפסה לא פעם כבלתי פרודוקטיבית ומשום כך כנוגדת את תפיסת עולמו של היישוב החדש. לאלה שקיבלו קביעה זו היה חסר רק צעד קטן אחד לחציית הגשר המפריד כביכול בין היישוב הישן ליישוב החדש, ומשעשו זאת ראו כבר את ראשיתה של פתח־תקוה במונחים המקובלים של הוויית קיומו של היישוב החדש.¹⁰⁸

כך אירע, ששנים ראשונות אלה, אשר נסתיימו בכישלון מר, הנעוץ כל כולו בהווייתו של היישוב הישן באותן שנים, היה היחיד מבין מפעלותיו של אותו יישוב שנתפס בידי רבים כחלק בלתי נפרד ממפעלות היישוב החדש וכפרק בתולדות התנועה הציונית. כשם שהתלבטו ההיסטוריוגרפים בעבר בקביעת מקומה של פתח־תקוה 'הירושלמית' בקורות היישוב היהודי החדש בארץ־ישראל, כך עתידים הם להתלבט ככל הנראה גם להבא בשאלה, האם לפנינו גולת הכותרת של מפעלותיו העצמיים של היישוב הישן לתיקון מצבו, ואולי פרק המבוא בתולדות היישוב החדש, או הפרק הראשון בתולדות תנועת התחייה של היישוב היהודי בארצו.

106 כטענתו של ש"ל ציטרון במבוא לספרו תולדות חיבת ציון: 'כי לא צדקו אלה המחליטים שביסוד רעיון ישוב ארץ ישראל לא היתה מונחת מתחילה שאיפה לאומית עמוקה לתחיה מדינית וכי הוא ניזון והתפרנס רק מן האנטישמיות וצרות ישראל'. בהמשך טוען ציטרון שדווקא בארצות מערב אירופה בראשית המאה ה"ט, ששם היה מצבם של היהודים טוב יותר מאשר במזרח אירופה, נראו לראשונה ניצני הרעיון.

107 ראה לעיל, הערה 69.

108 כנגד תפיסה זו, המבקשת לראות את יסוד פתח־תקוה כחלק מן היישוב החדש על כל המשתמע מכך, יוצא יהודה הלוי שחטר, מי שערך את זכרונותיו של ברנט בשנת תרפ"ט. בהקדמתו לזכרונות יוצא שחטר נגד התפיסה שיסוד פתח־תקוה נבע מן השאיפות המדיניות של מייסדיה וטוען שהקמתה היא המשך של רעיון מצוות יישוב ארץ־ישראל והקמת יישוב חקלאי (שם, עמ' I, II). דומה שהיתה זאת טענה יוצאת דופן כבר בשעת כתיבתה וכיום כמעט שאינה נשמעת עוד.

מכל מקום, בין אם נקבל הנחה זו ובין אם נקבל הנחה אחרת, חובה עלינו לבדוק מחדש את קורות השנים הראשונות. שחזור מדויק ככל האפשר של האירועים באותה תקופה, כפי שהתרחשו למעשה, יהווה את הבסיס לכל דיון. יש לראות את המפעל כולו על רקע הוויית קיומם הפיזי של יהודי ירושלים באותם ימים, בלי להתעלם מן המשבר ששרר אז באימפריה העות'מאנית ובארץ-ישראל. אל לנו לשאול רעיונות, מושגים ותפיסות מעולמן של מושבות העלייה הראשונה (כולל פתח-תקוה לאחר שיקומה בתרמ"ד) ולהקיש מהם על דמותה של 'אם המושבות' בראשית ימיה. רק כך נוכל ליצור יסוד חדש לתולדות שנים ראשונות אלה, וזאת תוך-כדי ביקורת המקורות שעליהם הצבענו. לתוכה של מסגרת חדשה זו יש לשלב כסדרן את עשרות דיווחי העיתונות היומית ואת מעט החומר הארכיוני שפורסם בחלקו כלשונו ללא פירושים ובחלקו נדחה בשעתו והגיע אלינו לאחר גלגולים רבים. נוסף על כך, אל לנו להתעלם בסיפור המעשה מפרטים יבשים ו'טפלים' לכאורה, כגון: מספרי דונמים, מעמדם החוקי של הקרקעות, סכומי כסף, תנאי שותפות ופגעי טבע שונים, עובדות שהובאו לרוב לתומן גם במקורות המגמתיים שעמדנו עליהם. שיבוצם של פרטים אלה בקורות היישוב יש בו כדי ללמדנו לא מעט על פרשה שעיקרה נטוע בעולם המעשה.

